

Maija-Leena Autio

Muutos Lammin kirkon interiörissä 1918-20

**Pro-gradu-tutkielma
Jyväskylän yliopisto
taiteen ja kulttuurin
tutkimuksen laitos
taidehistoria
SL 2001**

Tiedekunta HUMANISTINEN	Laitos Taiteen ja kulttuurin tutkimuksen laitos
Tekijä Maija-Leena Autio	
Työn nimi MUUTOS LAMMIN KIRKON INTERIÖÖRISSÄ 1918-20	
Oppiaine Taidehistoria	Työn laji Pro-gradu-tutkielma
Aika SL 2001	Sivumäärä 80 sivua + 19 kuvasivua
<p>Tiivistelmä - Abstract</p> <p>Keskiajalla rakennettu Lammin kirkko on kokenut monenlaisia muutoksia. Sen sisätiloja on muutettu vähittäisillä tai kertakaikkisilla korjaustoimenpiteillä. Myös sisutusta on muutettu aikojen kuluessa, kun siihen kohdistuvat vaatimukset ovat muuttuneet mm. siinä vaiheessa, kun Suomessa vaihdettiin roomalaiskatolinen uskonto luterilaiseen.</p> <p>Suurin muutos Lammin kirkossa tapahtui kuitenkin vuosien 1918-20 aikana. Sisällissodan viimeisinä päivinä saksalaiset sytyttivät kirkon kellotapulin tuleen ja tuli levisi itse kirkkoon ja suureen osaan kirkonkylää. Heti sodan jälkeen lammilaiset ryhtyivät miettimään, voisiko kirkon korjata ja pyysivät työhön arkkitehti Usko Nyströmiä. Nyström piirsi uuden interiöörin kirkkoon, jonka kiviset ulkoseinät olivat säästyneet tulipalossa. Kirkon seinien koristemaalaukset teki taiteilija Bruno Tuukkanen. Kolmeosaisen alttarikaapin, krusifiksin ja saarnatuolin veistokoristelut teki kuvanveistäjä ja konservaattori Johann Friedl.</p> <p>Tutkimuksessa kuvataan Lammin kirkon muutosta, jonka seurauksena siitä tuli kokonaisuus, jossa yhdistyy keskiaikaisperäinen ulko-osa ja 1900-luvun alun henkeen rakennettu sisätila, joka muodostaa kolmen taiteilijan töistä koostuvan kokonaistaideteoksen. Siinä otetaan esille myös muita muutokseen vaikuttaneita tahoja: sodan tuhot, seurakunnan toiminta, viranomaisten toiminta, rahoitus. Tutkimuksessa tarkastellaan myös uuden kirkkointeriöörin saamaa vastaanottoa heti sen valmistumisen jälkeen ja myöhemmin.</p>	
Asiasanat	kirkkotaide; Lammi; Nyström, Usko; Friedl, Johann; Tuukkanen, Bruno
Säilytyspaikka	Taiteen ja kulttuurin tutkimuksen laitos taidehistoria
Muita tietoja	

SISÄLTÖ

1. JOHDANTO	1
2. LAMMIN KIRKON HISTORIAA	4
2.1. Keskiaikainen kirkko.....	5
2.2. Muutokset kirkkointeriörissä 1600-1800- luvuilla.....	11
3. KIRKON ASU ENNEN PALOA.....	15
3.1. Vuoden 1890 korjaus	15
3.2. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen retkikunnan raportti.....	17
3.3. Esineitten luovutus museoille	20
4. KIRKKO SISÄLLISSODASSA.....	23
4.1. Seurakuntia kohdanneista tuhoista sisällissodan aikana	23
4.2. Lammin seurakunta ja kirkko sodan jaloissa	25
5. KIRKON RAKENTAMINEN SODAN JÄLKEEN	30
5.1. Talvella ja keväällä 1918 tuhoutuneitten kirkkojen korvaaminen uusilla.....	30
5.2. Lammin kirkon korjaus	32
6. MUINAISTIETEELLINEN TOIMIKUNTA	38
6.1. Kirkon korjaukseen vaikuttanut lainsäädäntö	38
6.2. Lammin seurakunnan suhde Muinaistieteelliseen toimikuntaan	42
6.3. Muinaistieteellisen toimikunnan lausunto	44
7. LAMMIN KIRKON INTERIÖÖRI JA SEN TEKIJÄT	48
7.1. Usko Nyströmin arkkitehtuuri	48
7.2. Johann Friedlin puuveistokset.....	53
7.3. Bruno Tuukkasen maalaukset.....	61
8. KIRKON SAAMA VASTAANOTTO	67
9. LOPUKSI.....	72
PAINAMATTOMAT LÄHTEET	75
SUULLISET TIEDONANNOT.....	76
PAINETUT LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	76
KUVAT	

1. JOHDANTO

Tutustuin Lammin kirkkoon, koska olin kiinnostunut Bruno Tuukkasen kirkkoihin tekemistä maalauskoristeluista ja niiden suhteesta arkkitehtuuriin. Pro seminaari-työssäni tarkastelin Suomussalmen kirkon maalauksia. Vuonna 1950 valmistunut työ oli hänen viimeisiä kirkonkoristeluhankkeitaan. Todettuani, että kaikkien hänen koristelemiensa kirkkojen tutkiminen yhdistettynä niiden arkkitehtuuriin olisi ollut liian laaja aihe pro graduun, keskityin Lammin kirkkoon, jossa on hänen ensimmäinen kirkkoon tehty maalauskoristelunsa.

Maalaukset muodostavat kokonaisuuden arkkitehtuurin ja kirkkoa koristavien puuveistostöiden kanssa. Lammin kirkkoon ovat vaikuttaneet monet korjaus- ja muutostyöt, kuten useimpiin vuosisatoja käytössä olleisiin rakennuksiin. Osa muutoksista näkyy ulkoasussa edelleenkin. Sisätilassa suurin muutos tapahtui vuonna 1918 kirkon palaessa pahoin. Useimmat aiemmat historialliset kerrostumat tuhoutuivat kokonaan. Interiööri sai paloa seuranneessa korjauksessa uuden asun, joka sillä on edelleenkin.

Tutkimukseni keskittyy erityisesti vuosiin 1918 – 1920, jolloin kirkko sai nykyisen asunsa. Taustaksi sivuan kirkon vaiheita ennen vuoden 1918 paloa. Hiukan tarkemmin käsittelen vuoden 1890 kirkonkorjausta, Suomen muinaismuistoyhdistyksen retkeä Lammille sekä kirkon vanhemman esineistön museointia.

Lammin kirkko on herättänyt tutkimuksellista mielenkiintoa aiemminkin. Se on mukana Markus Hiekkasen suomalaisten keskiaikaisten kirkkojen ajoitusta käsittelevässä väitöskirjassa. Tampereen teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosaston restaurointikurssi käytti harjoitustöiden kohteina Lammin ja Sääksmäen kirkkoja. Kirsti Stenius on tehnyt kirkon vanhasta ja nykyisestä esineistöstä inventoivan taidehistoriallisen tutkielman Helsingin yliopistoon.

Hän on kirjoittanut tutkimuksensa pohjalta kirkon ja sen esineistön historiaa valottavan osuuden Lammin seurakunnan ja kirkon historiaa käsittelevään kirjaan.

Keskeisenä lähteenä työssä ovat olleet asiakirjat, joita olen löytänyt eri arkistoista, tärkeimpänä Lammin seurakunnan arkisto. Olen löytänyt materiaalia myös Museoviraston arkistosta sekä jonkin verran Sota-arkistosta, Kansallisarkistosta sekä Hämeenlinnan maakunta-arkistosta.

Leena Valkeapään väitöskirja rohkaisi mielenkiintoani seurakuntalaisten toimia kohtaan kirkonrakennus- ja korjausprojektin yhteydessä. Se myös selkeytti näkemystäni ajan muinaismuistolainsäädännöstä ja vanhojen rakennusten korjaukseen liittyvistä virkamiehistä ja muista tahoista. Myös Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksen kirkkotaideprojektin tuottama tutkimus on antanut työlleni taustaa.

Valkeapää on tutkinut keskiaikaisten kirkkojen muutosta pitäjänkirkkoista muinaismuistoiksi ja kansallismonumenteiksi vuosina 1870 – 1920. Hänen mukaansa asenteiden muutokseen vaikuttivat muinaismuistolainsäädäntö, kirkkoihin kohdistunut tutkimus, traditionkaipuu varsinkin yläluokan ja sivistyneistön piirissä sekä nationalismi ja kansakunnan tarve rakentaa itselleen menneisyys. Tämän kehityksen tuloksena kirkot saavuttivat arvostuksen, jota ne edelleenkin nauttivat. Käytännössä tämä kehitys näkyi kirkkojen muutos- ja korjaustöiden yhteydessä sekä suhtautumisessa restaurointiin. Kirkkojen tutkimus lisääntyi ja sai julkisuutta ja tavoitti kansalaisryhmiä, jotka pystyivät vaikuttamaan kirkkojen kohteluun paikallistasolla. Tutkimusajan loppua kohti kansalaiset oli jo saatu vakuuttuneiksi kirkkojen tärkeydestä ja merkityksestä kansakunnalle niin, että niihin kohdistuneet muinaismuistovaateet olivat ylpeyden aihe eikä räsitus.¹

¹ Valkeapää 1998, 196-201. Tarkemmin tutkimuksesta Valkeapää 2000.

Lammilla muinaismuistoasetuksen voimassaoloaikana on tehty kaksi suurta etupäässä sisätiloihin kohdistunutta korjaus- ja rakennustoimenpidettä. Ne valmistuivat vuosina 1890 ja 1920. Kumpaakaan ei voi kutsua sanan nykyisessä merkityksessä restauroinniksi eli rakennuksen korjaamiseksi niin, että sen kulttuurihistoriallisiin arvoihin ja vanhaan rakennustapaan olisi kiinnitetty erityistä huomiota tai edes rekonstruoinniksi eli hävinneen rakennuksen tai sen osan rakentamiseksi uudelleen dokumenttien ja säilyneitten jäänteiden avulla.² Vuonna 1890 interiöörin entinen asu nimenomaan purettiin ja korvattiin uudella erilaisella asulla. Vuonna 1920 olisi ollut mahdollistakin vain rakentaa sisätila muistuttamaan palanutta asua tai vielä aiempaa asua. Päädyttiin kuitenkin toisenlaiseen ratkaisuun. Vain kellotapuli muistuttaa muodoltaan ja tyyliltään vanhaa palanutta tapulia. Varsinkin 1800-luvulla sanan restaurointi merkitys oli vakiintumaton ja sitä käytettiin sellaisistakin toimenpiteistä, joita tänä päivänä kutsuttaisiin korjaamiseksi. Esimerkiksi vuoden 1890 toimista Lammin kirkossa käytettiin useaan otteeseen sanaa restaurointi; restaurering tai restaurerad.³

Tässä tutkimuksessa puhun Lammin kirkon korjauksesta.

² Mattinen 1997, 13.

³ Valkeapää 2000, 156.

2. LAMMIN KIRKON HISTORIAA

Perimätiedon mukaan nykyinen kirkko Lammin kirkonkylässä on pitäjän kolmas kirkkorakennus.⁴ Aiemmat ovat olleet puisia. Kirkko sijaitsee Padasjoelle, Vääkseen, Hämeenlinnaan ja Lahteen johtavien teiden risteyksessä. Kristinusko on tunnettu Lammilla ilmeisesti jo 1000-luvulla.⁵ Lammi on yksi Hämeen vanhimmista hallintopitäjistä, perustettu viimeistään vuonna 1374. Silloin se mainitaan ensimmäisen kerran asiakirjoissa.⁶ Ilmeisesti myös Lammin kirkkopitäjä on perustettu viimeistään 1300-luvulla. Ensimmäinen seurakuntaan viittaava asiakirjatieto on vuodelta 1435, kun pappilan (prästeboole) maitten rajoja määriteltiin.⁷ Lammilla vaikuttaneista papeista on muutamia asiakirjatietoja 1400-luvulta. 1450-luvulta on merkintä Olavi Tavastin tilikirjassa, jossa hän mainitsee ostaneensa kirkon luona sijaitsevaa maata tirmulalaiselta mieheltä. Tämä tukee kansanuskomusta, jonka mukaan nykyistä edeltävä kirkko olisi sijainnut Tirmulanmäellä Janakkalan tien varrella.⁸

Lammin seurakunta kuuluu Hollolan rovastikuntaan. Se on kuulunut useaan eri hiippakuntaan. Keskiajalta vuoteen 1554 ja vuosina 1578-1618 se kuului Turun hiippakuntaan, Viipurin hiippakuntaan vuosina 1554-1578 ja 1618-1721 sekä Porvoon hiippakuntaan vuosina 1721-1923. Nykyisin Lammi kuuluu Tampereen hiippakuntaan. Vuonna 1749 Lammista tuli Porvoon piispan anneksipitäjä, eli piispa oli tavallaan seurakunnan kirkkoherra. Hän sai nauttia osan kirkkoherralle kuuluvista tuloista ja virkaa hoitava kirkkoherra toimi sijaiskirkkoherrana.⁹

Lammin kirkko on omistettu pyhälle Katariina Aleksandrialaiselle. Vanha Kaisa liittyykin moniin kirkosta kerrottaviin legendoihin. Joissakin kertomuksissa

⁴ Esim. Stenius 1990, 9.

⁵ Lammin pitäjän historia I 1972, 164.

⁶ Finlands Medeltidsurkunder I 1910, 354-353.

⁷ Finlands Medeltidsurkunder III 1921, 94.

⁸ Finlands Medeltidsurkunder III 1921, Lammin pitäjän historia I 1972, 167, 184.

⁹ Koskue 1990, 66, 68-70. Lammin pitäjän historia I 1972, 400.

mukaan on sekoittunut piirteitä keisarinna Katariina Suuresta. Kuten monien muidenkin keskiaikaisten kirkkojen kohdalla, kansantarustossa arvellaan Lammin kirkon rakentajiksi jättiläisiä.¹⁰ Uskonpuhdistuksen jälkeinen kirkon varojen väheneminen ja rakennusperinteen katkeaminen on varmaan aiheuttanut sen, että myöhempien aikojen ihmisistä tuntui uskomattomalta, että kirkon jyhkeät kivimuurit olisi rakennettu ihmiskäsin.

Kirkon urkulehteriin on maalattu vuosiluku 1444. Vuosiluku perustuu perimätietoon tiilestä, joka on löydetty ilmeisesti 1700-luvulla kirkon päädystä. Tiilessä on ollut jälkiä, jotka oli tulkittu numeroiksi 1444. Vuonna 1444 nykyistä kirkkoa ei kuitenkaan vielä rakennettu, ja seurakunta taas oli perustettu jo aiemmin.¹¹ Vaikka vuosilukuun on suhtauduttu pitemmän aikaa varauksella, vuonna 1944 Lammilla vietettiin kirkon 500-vuotisjuhlia.¹²

2.1. Keskiaikainen kirkko

Alun perin kirkkoon rakennettiin runkokuone sekä sakasti ja asehuone, jotka holvattiin. Sakastissa on tähtiholvi ja asehuoneessa ristiholvi. Länsipäädystä ja asehuoneen päädystä on muurin sisäiset portaat. Asehuoneen portaat johtivat ulkoiseen saarnatuoliin. Pohjoisseinässä ei ollut alunperin aukkoja.¹³

Lars Pettersson ajoittaa kirkon rakentamisen vuosien 1490 - 1510 välille. Tyylipiirteiden, erityisesti päätyjen tiilikoristelun avulla hän liittää Lammin kirkon Hollolan ja Vanajan kirkkoihin, joista Lammi olisi nuorin. Länsipäädyn iso ja rikkaasti profiloitu pyöröikkuna muistuttaa Vanajan ja Sääksmäen kirkkojen ikkunoita. Ulkoinen saarnatuoli asehuoneen päätykolmiossa on samantyyppinen kuin Hollolan kirkossa.¹⁴ Lammin kirkon päätyjen tiilikoristelu poikkeaa huomattavasti toisistaan ja onkin todennäköistä, että päädyt ovat eri

¹⁰ Stenius 1990, 12.

¹¹ Lammin pitäjän historia I 1972, 166.

¹² Aamulehti 18.6.1944.

¹³ Näkökulmia restaurointiin 1997, 6.

¹⁴ Pettersson 1955, 609.

harhaan, sillä samoja rahoja on saatettu käyttää pitkiä aikoja. Ajoituksessa käytetään myös luonnontieteellisiä menetelmiä, joista luotettavimpana Hiekkänen pitää dendrokronologiaa. Se on puun lustoihin perustuva menetelmä, jonka avulla saadaan vuoden tarkkuudella selville, milloin kyseisessä rakennuksessa oleva puuainees on kaadettu. Kivikirkoissakin puuta on käytetty alkuperäisissä rakenteissa. Tämäkin menetelmä vaatii tulkintaa, sillä rakennuksissa on voitu käyttää vanhaa kierrätettyä puuainesta tai vanhoja puuosia on voitu myöhemmin korvata uudella puulla.¹⁸

Hiekkänen liittää Lammin kirkon samaan ryhmään Hauhon, Isonkyrön, Keminmaan, Liedon, Lohjan, Maskun, Rauman, Ruskon, Tammelan, Tuuloksen, Tyrvään ja Ulvilan kirkkojen kanssa. Hän ajoittaa ryhmän kirkkojen rakennusajankohdan vuosiin 1500-1520. Vaikka kirkot tuskin ovat saman rakennusmestarin alaisuudessa valmistuneita, niissä on paljon yhteisiä rakenteellisia piirteitä, joiden voi ajatella olleen ajalle tyypillisiä ja eri rakennuksia yhdistäviä. Selkein kirkkoja yhdistävä rakenteellinen piirre on pohjoisseinän muurinsisäiset portaat, jotka johtavat ullakolle tai sisäkaton yläpuolelle.¹⁹ Dendrokronologian avulla Hiekkänen ajoittaa Isonkyrön kirkon rakentamisen vuosiin 1514-1520 ja historiallisten dokumenttien pohjalta Keminmaan kirkon rakentamisen vuosiin 1519-1521. Kurki-suvun vaakunat kirkon seinissä antavat olettaa, että Lohjan kirkko olisi rakennettu noin 1510-1520.²⁰

Lammin kirkon keskiaikaisesta interiööristä voidaan esittää vain arvailuja. Kun kirkkoa on tutkittu esim. ennen vuoden 1890 korjausta ja myöhemmin, ei ole löydetty merkkejä tiiliholvauksesta, vain viitteitä siitä, että sellaista on suunniteltu. Kirkon seinästä löydetty kaiverrus esittää tähtiholvin muotoa. (Kuva 7.) Puinen holvi on saattanut olla kattotukia myötäilevä, sivuilta katon kaltevaa linjaa pitkin menevä ja keskeltä vaakatasossa oleva rakenne. Se on saattanut olla myös puinen tynnyriholvi, jollainen siellä on ollut ainakin 1600-

¹⁸ Hiekkänen 1998, 228-234.

¹⁹ Hiekkänen 1994, 230.

²⁰ Hiekkänen 1994, 227, 231.

luvun loppupuolelta. (Kuva 9.) Kuten muissakaan kirkoissa katolisella ajalla, Lammilla tuskin on ollut penkkejä. Ne tehtiin vasta uskonpuhdistuksen jälkeen. Samoin saarnatuoli kirkkoon tuli myöhemmin. Sen sijaan kirkossa lienee ollut sivualttareita.²¹ Kirkossa on saattanut olla myös kuorilehteri, kuoriaita tai molemmat. Kuorilehteri oli yleinen keskiaikaisissa kirkoissa ja säilyi niissä 1600-luvulle, joissakin kirkoissa huomattavasti pitempäänkin.²² Pienet ikkunat tekivät kirkosta hämärän ja kynttilät olivat pääasiallisena valonlähteenä. Alttarit koristeltiin mahdollisuuksien mukaan. Kirkkointeriööriä koristamaan hankittiin tai lahjoitettiin esineistöä, tekstiilejä, valaisimia, kirkkoon haudattujen arvohenkilöitten vaakunoita sekä pyhimysten kuvia.

Kun Muinaismuistoyhdistyksen retkikunta vuonna 1892 kävi Lammilla, se luetteloi myös seurakunnan keskiaikaista esineistöä. Arvokkaimpana pidettiin kuparista kullalla päällystettyä ciboriumia, josta retkikunnan raportissa ja muutamissa myöhemmissä asiakirjoissa käytetään nimeä paxis. Sitä on käytetty joko pyhänjäännöslippaana tai ehtoollisleipäastian.²³ Astia kuuluu nykyään Kansallismuseon kokoelmiin.

Vuoden 1918 palossa tuhoutui keskiajalta peräisin oleva keskisuuri kirkonkello, jossa oli ornamentti- ja krusifiksikoristelu sekä tekstiä. Muutamia keskiaikaisista puuveistoksista, joita Lammin kirkossa on ollut sen sijaan säästyivät tulipalolta, sillä niitä oli annettu aiemmin Hämeen museon kokoelmiin. Lars Pettersson arvioi, että Hämeen museossa oleva Pyhä Agnes on hankittu uuteen kirkkoon 1500-luvun alkupuolella ja on mahdollisesti kotimaista työtä. Pyhän Olavin kuvia kirkossa oli kaksi. Toisella on kädessään

²¹ Sivualttareilla toimitettiin maksullisia sielunmessuja ja muita erityisseremonioita, jotka työllistivät useita pappeja. Turun tuomiokirkossa oli keskiajan lopulla neljäkymmentäkolme alttaria ja niiden äärellä vietettiin noin viitäkymmentä viikoittain toistuvaa messua. Pirinen 1996, 21. Pienessä pitäjänkirkossa messuja ja alttareita tuskin oli näin(kään) suurellisesti. Tove Riskan mukaan kirkoissa oli ainakin neitsyt Marialle omistettu sivualttari ja toinen, joka oli omistettu kirkon suojelupyhimykselle tai enkeli Mikaelille. Riska 1987, 184.

²² Pirinen 1996, 46-50.

²³ Ciboriumissa on terävä huippu ja kuusi seinää, joissa on kaiverukset aiheista Pietä, Johannes ja ehtoollismalja, josta työntyy esiin neljä käärmettä, Andreas ja risti, Pietari ja avaimet, Paavali miekan kanssa ja Johannes Kastaja, jolla on kirjan kannattama karitsa sylissään. MVT:ö, Lammin kirkko, Finska Fornminnesföreningens V Konsthistoriska Expedition.

valtakunnan omena ja hän polkee jalkansa alle vihollisensa. Yksi veistoksista esitti Kristusta pylvään vieressä.²⁴

C. A. Nordmanin Suomen keskiaikaisia veistoksia käsittelevässä tutkimuksessa todetaan Lammilla olleen seitsemän tiedossa olevaa puuveistosta, joista neljä tuhoutui tulipalossa, Anna itse kolmantena-veistos, Pietä-aihe sekä apostolia kuvaava veistos sekä määrittelemätön naishahmo. Nordman viittaa veistosten ajoituksessa K. K. Meinanderiin, joka arvelee Lammin veistosten valmistuneen vuosina 1500-1525. Anna itse kolmantena on ajoitettu vuosille 1475-1500.²⁵

Lammin Anna-veistos muistutti läheisesti Hollolan vastaavaa puuveistosta. Asento ja vaatteitten draperia on hyvin samankaltainen. Molemmissa Maria seisoo samassa asennossa Annan polvien välissä ja pitää Jeesuslasta samalla tavalla.²⁶ Hämeen museossa sijaitsevan pyhä Agnes muistuttaa Nordmanin mielestä mm. kasvojen muotoilulta Sauvon Pyhää Laurentiusta esittävää veistosta. Myös Sauvon ja Ruskon pyhää Yrjöä esittävässä veistoksissa on samankaltainen kasvojen muoto.²⁷ Toista pyhäksi Olaviksi kutsuttua veistosta Nordman sanoo yksinkertaisesti kuninkaaksi.²⁸

Melko pian Lammin kirkon rakentamisen jälkeen Ruotsissa - ja siten myös Turun hiippakunnan alueella - suoritettiin uskonpuhdistus eli reformaatio. Virallisesti luterilaisuus astui maassa voimaan Västeråsin valtiopäiväpäätöksellä vuonna 1527.²⁹ Voidaan arvella jopa että uskonpuhdistus saapui maahan kesken Lammin kirkon rakentamisen, jos ajatellaan, että kirkko olisi ollut todella valmis vasta kun siihen olisi tehty ilmeisesti suunnitteilla ollut runkokuoneen tiiliholvaus.

²⁴ MVTo, Lammin kirkko, Finska Fornminnesföreningens V Konsthistoriska Expedition.

²⁵ Nordman 1964, 637.

²⁶ Nordman 1964, 478. Tosin kuvasta päätellen Hollolan ryhmän Jeesus on kadonnut.

²⁷ Nordmann 1964, 587.

²⁸ Nordmann 1964, 98.

²⁹ Pirinen 1996, 21.

Keski-Euroopassa uskonpuhdistus aiheutti radikaalia liikehdintää ja väkivaltaisuuksiakin, jotka kohdistuivat paitsi toisinajatteleviin ihmisiin myös kirkolliseen kuvataiteeseen.³⁰ Siellä uskonpuhdistus oli monin paikoin kansanliike, jolla pyrittiin sosiaalisiin muutoksiin. Ruotsissa ja siten myös Suomessa luterilaisuuden tuoma muutos oli rauhallisempaa ja se pyrittiin suorittamaan tietoisesti hitaammin. Maan reformaatio oli hallitsijavetoinen. Alkuvaiheessa ei juuri puututtu ulkoisiin seikkoihin, kuten seremonioihin tai kirkkojen esineistöön. Kansalle pyrittiin ensin opettamaan uuden opin periaatteet ja ero entiseen, ennen kuin muita muutoksia alettiin ajaa.³¹

Suomessa reformaatiota vietiin eteenpäin vielä konservatiivisemmin kuin emämaassa. Murroskauden piispa Turun hiippakunnassa oli maltillinen Martti Skytte ja hänen seuraajansa Mikael Agricola tukeutui Lutherin kannanottoihin, huolehti yhteiskuntarauhasta ja korosti varovaisuutta muutosten toteuttamisessa. Aikanaan täälläkin loppui sielunmessujen suorittaminen, pyhiinvaellukset ja katoliset vuotuisjuhlat, joihin liittyvä esineistö leimasi keskiaikaista kirkkointeriööriä. Kirkkojen rakentamiseen ja koristamiseen vaikutti paljon myös kirkon varojen vähentyminen sekä erityisesti arvometalleista valmistettujen liturgisten esineitten takavarikko hallitsijalle.³²

Lammin kirkon ja erityisesti sen interiöörin arkkitehtuuriin ja sen myöhempiin vaiheisiin selkeimmin voi ajatella varojen vähenemisen vaikuttaneen niin, että kirkon holvaus jäi tekemättä. Lammin seurakunnalla tuskin on ollut kovin arvokasta irtaimistoa hallitsijalle luovutettavaksi. Hämeen seurakunnat olivat muutenkin köyhiä: esimerkiksi vuonna 1558 luovutettiin Suomesta Ruotsiin noin 10 000 luotia hopeaa. Tuosta määrästä vain noin 670 luotia oli Hämeestä.³³

³⁰ Luterilaisuudessa oli vahva ikonoklastinen suuntaus, joka käsitti Vanhan testamentin kuvakiellon koskevan edelleen kirkkoa. Wittenbergissä vuonna 1522 tapahtui kuvaintuho, jossa kirkoista riistettiin ja tuhottiin kuvateoksia. Luther otti asian johdosta kantaa kuvakieltoon ja tulkitsi sen koskevan kuvien palvontaa ja rukoilemista. Pirinen 1996, 17.

³¹ Pirinen 1996, 21-22.

³² Pirinen 1996, 23-24.

2.2. Muutokset kirkkointeriörissä 1600-1800- luvuilla

Uskonpuhdistus- eli reformaatioaika kesti aina 1600-luvun alkuun. Liturgiassa ja kirkkolaeissa oli vielä vaikutteita keskiaikaisista katolisista käytänteistä. Ruotsissa ja Suomessa siirryttiin puhdasoppisuuden eli luterilaisen ortodoksian aikaan vuonna 1614 ilmestyneen kirkkokäsikirjan myötä.³⁴

Puhdasoppisuuden ajalla 1600-luvulla kirkkojen interiööreissä tapahtui muutoksia, jotka olivat seurausta muutoksista liturgiassa. Toisaalta vasta nyt, uskonnollisten olojen rauhoituttua uskallettiin ruveta korjaamaan pahoin rapistumaan päässeitä kirkkoja. Kun sielunmessut ja vastaavat toiminnot lakkasivat, myös sivualttarien tarve loppui ja kuorissa olevasta alttarista tuli kirkon ainoa. Kirkkoihin alettiin tehdä yhtenäiset systemaattisesti järjestetyt penkkirivit aiemman sekavan käytännön sijaan. Kirkkoihin alettiin vaatia vakiovarusteiksi urkuja, saarnatuolia, alttaritaulua ja kastemaljaa.³⁵

Seurakuntia patisteltiin ylhäältäpäin kunnostamaan kirkkojaan, mihin niillä ei juurikaan ollut taloudellisia mahdollisuuksia. Seurakunnat olivat köyhiä ja seurakuntalaisten verotus raskasta. Alkuvaiheessa kustannukset jäivätkin varakkaiden lahjoittajien vastuulle. Yläluokan lahjoitusten mukana kirkkoihin tuli uusia tyyli vaikutteita eurooppalaisten muotien mukaan.³⁶ Kirkkojen koristaminen oli varakkaalle väestönosalle statukseenkin liittyvä seikka. Lahjoittaja sai itselleen hyvätelijän maineen ja lahjoitus laskettiin hänelle uskonnolliseksi ansioksi. Myös penkkijärjestys tuki ajan sosiaalisia rakenteita. Arvohenkilöiden penkit sijaitsivat kuorissa ja ne saattoivat olla prameampia kuin tavallisen rahvaan. (Kuva 9.)³⁷

³³ Koskue 1990, 76.

³⁴ Pirinen 1996, 37.

³⁵ Pirinen 1996, 45, 58. Edelläkävijänä Ruotsissa oli Västeråsin hiippakunnan piispa Johannes Rudbeckius, joka kantoi erityistä huolta alueensa kirkkojen kunnosta ja koristuksesta. Suomessa kirkkojen kunto oli erityisen huono verrattuna emämaahan. Tähän puuttivat kenraalikuvernööri Pietari Brahe ja lisä Rothovius, joka toimi Turun piispana vuodesta 1627.

³⁶ Pirinen 1996, 59. Lammin pitäjän historia I 1972, 408.

³⁷ Pirinen 1996, 129-130.

Myös Lammilla päästiin korjaamaan rapistunutta kirkkoa 1600-luvun lopulla. Vuonna 1692 kirkon alle holvattiin kellari ja vuonna 1693 aloitettiin kirkossa tynnyriholvin valmistus, joka jatkui kahtena seuraavana vuonna. Samalla tehtiin muitakin korjaustoimenpiteitä. Työtä johti luultavasti lammilainen puuseppä nimeltä Jussi. Tynnyriholvi kirkossa säilyi aina vuoden 1890 korjaukseen asti. Rakennustoimet jouduttiin keskeyttämään nälkävuosien takia. Suuri osa seurakuntalaisista kuoli nälkään, eikä seurakunnalla ollut varaa kipeästäkään kaivattuihin korjauksiin, kuten länsipäätyyn, joka oli 1697 todettu pahoin vaurioituneeksi ja oli irtaantumassa muusta muurista. Vaurion syy ei selviä lähteistä, mutta mahdollisesti se oli normaalia rapistumista, kirkkohän oli tuolloin jo liki kaksi sataa vuotta vanha. Lammin kirkko oli yksi niistä vanhoja kirkkoja, joita ei uskonpuhdistuksen jälkeisessä huonossa taloudellisessa tilanteessa pystytty pitämään kunnossa, ja joihin Pietari Brahe kiinnitti huomiota jo vuonna 1637. Seinän korjaukseen saatiin kuitenkin varat Suomen kirkoissa sitä varten kerätystä kolehdista.³⁸ Kirkkoa korjattiin saaduilla varoilla sekä lammilaisten työ- ja rakennusainesuoritusten avulla. Rakennustöistä vastasi muurarimestari Jaakko Silvo. Isoviha ja vuonna 1710 riehunut rutto keskeyttivät kohennustyöt.³⁹

Kurkijärven kartanon omistanut Bosin-suku lahjoitti kirkkoon saarnatuolin, joka oli valmistettu 1692 Porvoossa. Saarnatuolia koristivat puuhun veistetyt kuvat Matteuksesta, Luukkaasta, Pietarista, Kristuksesta, Johanneksesta ja Markuksesta. Saarnatuolin katoksen koristeena oli poikasiaan syöttävä pelikaani.⁴⁰ Saarnatuoli säilyi osana kirkkointeriööriä myöhempienkin korjausten jälkeen kunnes tuhoutui vuoden 1918 tulipalossa.

Kirkkotilojen muotoutuminen keskiaikaisesta luterilaiseksi oli pääosin toteutunut Suomessa 1700-luvun alkupuolella tullessa. Yleiset kuorilehterit oli poistettu useista kirkoista ja niiden tilalle oli rakennettu kuoriaita tai luterilai-

³⁸ Stenius 1990, 17. Pirinen 1996, 59.

³⁹ Lammin pitäjän historia I 1972, 411.

⁴⁰ MVT:ö, Lammin kirkko, Finska Fornminnesföreningens V Konsthistoriska Expedition. Stenius 1990, 20.

seen ehtoollisjumalanpalvelukseen liittyvä uutuus alttarikehä. Ainoaksi alttariksi jäänyt kuorialttari muurattiin yleensä kiinni itäseinään. Saarna-jumalanpalvelukset vaativat istumatilaa suurille joukoille ja sitä saatiin rakentamalla penkit ja yleisölehtereitä.⁴¹

Vuonna 1735 todettiin, että Lammin kirkko tarvitsi uudet penkit. Sotamies Petteri Borg valmisti 62 uutta penkkiä. Suurempi korjaus kirkossa aloitettiin vuonna 1768. Kellotapuli oli palanut aiemmin 1700-luvulla ja vuonna 1772 alkoi hanke uuden rakentamiseksi. Päämestarina tapulin rakentamisessa oli seppä Martti Jaakonpoika. Monitoiminen mies, maalari, puuseppä ja mestari katontervauksessa teki tapuliin myös kellon, jossa oli neljä viisaritaulua. Kelloa täytyi korjata vasta vuonna 1806. Kellotapulia oli rakentamassa pitäjän puuseppä muurarimestari Tuomas Häggren. Kirkon vesi- ja välikatto saatiin korjattua ja kellotapuli rakennettua vuoteen 1777 mennessä. Tuomas Häggren oli rakennusmestarina taas, kun kirkkoon tehtiin lehterit vuosina 1783 - 84 ja myöhemmin uusi lattia.⁴²

Kirkonkorjaustöiden aikana rakennusmiehet aiheuttivat omatoimisuudellaan hämminkiä, joka todettiin rovastintarkastuksessa 1780. Valkaistessaan kirkkoa he olivat omin luvuin muuranneet alttarin yläpuolelle ”kaksi epätavallista kuvaa” ja piirtäneet holviin kolme ympyrää, joihin olivat kirjoittaneet raamatunlauseita sekä omat nimensä ja korjausajankohdan. Kirjoitukset täytyi poistaa ja vain rakennusmestari sai kirjoittaa nimensä pikkuoven yläpuolelle ja lehterille.⁴³

Jo 1700-luvun lopulla kirkkoon ehdotettiin tehtäväksi suurempia ikkunoita, jotta kirkosta saataisiin valoisampi. Kun tämä toteutettiin, oli mestarina Martti Jaakonpoika. Vuonna 1800 suurennettiin myös sakastin ikkunoita, vastaa-

⁴¹ Pirinen 1996, 132.

⁴² Stenius 1990, 17-18.

⁴³ Lammin pitäjän historia I 1972, 420.

vana mestarina pitäjänpuuseppä ja muurarimestari Markus Wallander. Seuraavana vuonna suurennettiin vielä toista länsipäädyn ikkunoista.⁴⁴

Porkkalan vouti Erik Ytterberg lahjoitti vuonna 1753 päivätyin alttaritaulun jonka aiheena oli Ristiltäotto.⁴⁵ Alttaritaulun korvasi myöhemmin koriste, jossa oli Stjernvallin ja Tandefeltin vaakunat ja niiden väliin kuvattuna malja, palmunoksia ja orjantappurakruunun ympäröimä risti, jota kiemurteli alas vaskikäärme. Teos siirrettiin vuoden 1890 kirkonkorjauksen yhteydessä pois kirkosta. Stjernvallin vaakuna koristi myös toista numerotauluista, joissa oli vuosiluku 1787. Toisessa numerotaulussa on von Kraemerin vaakuna.⁴⁶

Keskiaikaisten lisäksi kirkossa oli myös nuorempia veistoksia. Näitä oli mm. Simsoniksi kutsuttu saarnatuolin kantaja sekä hahmo, jolla on kihara parta ja viikset. Kirkossa oli myös suuri krusifiksi sekä 1,80 cm korkea Ecce homo-aihe, joka on saattanut kuulua alttarikaappiin. Nordman ei tätä veistosta mainitse Lammin keskiaikaisten veistosten joukossa.⁴⁷

⁴⁴ Stenius 1990, 18.

⁴⁵ Stenius 1990, 20. Alttarikoristeessa ollut käärme on saattanut olla "vaskikäärme" eli vaskitsa, jonka Mooses kohotti autiomaassa kansan nähtäväksi ja joka kritityille on ristiinnaulitun Kristuksen vertauskuva.

⁴⁶ MVTo, Lammin kirkko, Finska Fornminnesföreningens V Konsthistoriska Expedition.

⁴⁷ Sama.

3. KIRKON ASU ENNEN PALOA

Aiemmasta 1800-luvun asusta saa parhaan kuvan Theodor Schvindtin selostuksesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle.⁴⁸ Kirkon interiööriä ja sisustusta ennen vuoden 1918 paloa kuvataan puolestaan Muinaismuistoyhdistyksen retkikunnan selonteossa, joka tehtiin vuoden 1892 retken yhteydessä. Kun kirkon korjausta 1880-luvun lopussa suunniteltiin, piirustuksiin liitettiin sanallinen selostus siitä, mitä kaikkea kirkossa aiottiin muuttaa. Ajalta ennen sisällissotaa on olemassa myös valokuvia kirkosta. (Kuva 5.)

3.1. Vuoden 1890 korjaus

Seurakunnassa todettiin 1880-luvun alkupuolella, että kirkon sisätila oli aikojen kuluessa rapistunut niin, että kaipasi korjausta. Toukokuussa 1888 pidetyssä kirkonkokouksessa todettiin, että tarkoitusta varten tilatut piirustukset olivat vihdoin saapuneet. Piirustukset ja kustannusarvion oli laatinut helsinkiläisessä Kiseleff ja Heikelin arkkitehtitoimistossa työskennellyt arkkitehti August Nordberg.⁴⁹

Kirkkoherra C.F.Nordström otti yhteyttä heti toukokuussa Porvoon tuomiokapituliin ja pyysi, että asiaa hoidettaisiin edelleen eteenpäin. Kirjeen liitteessä viitattiin kustannusarvioon, jonka mukaan korjaukseen kuluisi 34 075 markkaa. Tuomiokapituli esitti asian edelleen Senaatin talousosastolle, vedoten samalla siihen, että kirkon huonoon kuntoon oli kiinnitetty huomiota jo vuonna 1882 pidetyssä yleisessä kirkonkokouksessa. Tällöin oli perustettu komitea, joka oli tilannut piirustukset ja kustannusarvion, jotka nyt siis viimein olivat saapuneet Nordbergiltä.⁵⁰

⁴⁸ Muinaistieteellinen toimikunta oli tuolloin nimeltään Arkeologinen toimisto eli Arkeologiska kommissionen ruotsinkielisessä raportissa.

⁴⁹ C.F.Nordströmin kirje Porvoon tuomiokapitulille 29.5.1888. STO KD 17/307.

⁵⁰ Tuomiokapitulin kirje Senaatin talousosastolle 16.7.1888. STO KD 17/307.

Kirkkoherra teki ilmoituksen rakennushankkeesta Muinaismuistoyhdistykselle ja pyysi lausuntoa piirustuksista. Yhdistys siirsi asian Muinaistieteelliselle toimikunnalle ja toimikunnan edustajia kävi tutkimassa Lammin kirkon silloista tilaa ja muinaismuistoja. Tutkimusraportin on allekirjoittanut T. Schvindt. Raportissa todetaan, että sisäkatto on puinen tynnyriholvi. Schvindt pohti aiemman tiiliholvin mahdollisuutta ja totesi, että ainoa viite holviin olivat luoteisnurkan muurissa olevat portaat, jotka ovat samantyyppiset kuin joissakin holvatuissa keskiaikaisissa kirkoissa. Sakastin katto oli tiiliholvattu keskiajalla. Myöskään merkkejä keskiaikaisista maalauksista ei löydetty.⁵¹

Pettersson mainitsee kirkon sisäseinään alkuperäiseen rappauspintaan piirretyn tähtiholvin kaavan, joka todistaisi, että holvausta oli ainakin suunniteltu myös kirkkosaliin. (Kuva 7.) Kaavan mukainen holvaus on Suomessa Ulvilan kirkossa.⁵² Suunnitelmasta lienee luovuttu, ehkä uskonpuhdistuksen aiheuttaman kirkon ja seurakuntien rahapulan vuoksi.

Syyskuun 14. päivänä 1888 saatiin lupa korjauksen aloittamiseen. Toukokuuisessa kirkonkokouksessa oli päätetty, että mikäli lupa saadaan, korjaus aloitetaan heti kesällä 1889 ja niinpä työ olikin valmis vuonna 1890.

Kustannusarvion mukaan kirkkoon suunniteltiin seuraavia toimenpiteitä, jotka Muinaismuistoyhdistyksen viidennen retkikunnan kertomuksen ja kirkosta otetun valokuvan mukaan myös toteutettiin: Lattia purettiin ja tilalle valettiin betoniperustus, jonka päälle uusi lattia tehtiin. Vanhat leveät lehterit purettiin ja rakennettiin uudet kapeammat. Vanha puinen tynnyriholvi purettiin ja sisäkatto rakennettiin uudelleen teräväharjaiseksi. Seinät rapattiin ja maalattiin. Ripauuneja varten hakattiin muuriin savutorvet. Alttari ja sen kehys rakennettiin uudelleen, samoin tehtiin uudet penkit. Vanhasta saarnatuolista todettiin, että ”ollen erityistä taide historiallista arvoa, pidetään entisellään”, mutta sen paikkaa muutettiin, koska se olisi jäänyt uusien lehterien alle.

⁵¹ Muinaistieteellisen toimikunnan toimintakertomus vuodelta 1888. *Analecta Archeologica Fennica* II,1, 1895, 4-5.

⁵² Pettersson 1955, 609.

Todettiin, että alttariseinän ainoata ikkunaa ei voida peittää, koska kirkko oli pienten ikkunoiden vuoksi muutenkin pimeä. Sen sijaan ikkunalasiin väliin tehtiin gelatiinille lasimaalausjäljitelmä.⁵³

Piirustuksia korjausta varten en ole lähteistäni löytänyt. Mahdollisesti ne olivat kirkon palossa tuhoutuneitten asiakirjojen joukossa.

3.2. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen retkikunnan raportti

Sivuan tässä hieman Suomen Muinaismuistoyhdistyksen vaiheita, sillä sen toiminta kietoutuu erityisesti Lammin kirkon tapauksessa Muinaistieteellisen toimikunnan toimintaan jopa niin, että seurakunnan asiakirjoissa niiden nimet ja toimenkuvat sekoittuvat.

Yhdistys perustettiin vuonna 1870 tarkoituksenaan kerätä ja säilyttää kansantarinoita, lauluja ja kirjoituksia sekä esihistoriallisen ja kristillisen ajan muistomerkkejä. Yhdistys koulutti alan asiantuntijoita ja julkaisi keräilyn ja tutkimuksen tuloksia. Ennen Muinaistieteellisen toimikunnan perustamista yhdistys ennätti kerätä neljäntoista vuoden ajan materiaalia, jota Toimikunta saattoi sitten hyödyntää. Ennen vuotta 1884 yhdistys toimi epävirallisena asiantuntijana asioissa, joissa myöhemmin käännyttiin Toimikunnan puoleen.⁵⁴

Suomen muinaismuistoyhdistys aloitti laajamittaisemman muinaismuistojen systemaattisen dokumentoinnin Suomessa kahdeksalla eri puolille Suomea suuntautuneella retkellä. Retkiä järjestettiin vuosien 1871 ja 1902 välisenä aikana. Vuonna 1892 järjestetty viides retki suuntautui Hämeeseen, Tampereen ja Hämeenlinnan itäpuolelle Mäntsälästä Virroille.⁵⁵ Retkelle osallistuivat Emil Nervander, Eliel Aspelin, Alfred Hackman, Selim Lindqvist,

⁵³ Aine- ja kustannusarvio Lammin pitäjän kirkkoa varten 16.4.1888. STO KD 17/307.

⁵⁴ Valkeapää 2000, 95.

⁵⁵ Valkeapää 2000, 135-136. Yhdistys yritti saada toistuvasti retket Toimikunnan hoidettavaksi kuitenkin siinä onnistumatta.

Lars Sonck ja John Stolpe.⁵⁶ Retkikunta kävi myös Lammilla, jonka kirkon sisätilat oli pari vuotta aiemmin korjattu ja muutettu.

Lammin kirkosta kertovasta raportista puuttuu allekirjoitus, mutta sen laatija kertoo olleensa Theodor Schvindtin kanssa tarkastamassa kirkkoa vuonna 1889 Muinaistieteellisen toimikunnan puolesta ja antamassa lausuntoa tulevaa korjausta (restaurering) varten. Seuraava kuvaus kirkkointeriöön asusta ennen vuoden 1918 paloa perustuu Muinaismuistoyhdistyksen retkikunnan laatimaan raporttiin.⁵⁷

Aluksi viitataan aiempaan Muinaistieteellistä toimikuntaa varten tehtyyn raporttiin ja todetaan, että sisäkatto on muutettu aiemmasta tynnyriholvista teräväharjaiseksi katoksi, jonka kattotuolit ovat näkyvillä. Katto oli maalattu vihreällä ja violetilla keltaiselle pohjalle. Lehterit oli rakennettu yli koko pohjoisen, eteläisen ja läntisen seinän. Ne oli tuettu korkeilla puupilareilla. Läntisellä seinällä oli pienet urut, jotka oli niissä olevan tekstin mukaan lahjoittanut vuonna 1858 kapteeninrouva Margareta Gustafva Thuneberg.

Myöhemmin raportissa moititaan kirkon sisätilaa pimeäksi ja mauttomaksi:

Det inre taket tar sig rätt tarfligt ut. Kyrkan är mörkt och en hel små skog af pelarstöttar förvisar intrycket.⁵⁸

Olisi ollut mielenkiintoista verrata piirroksia ja toteutunutta kirkkotilaa. Erityisesti kiinnittää huomiota se, että korjaus oli saanut puoltavan lausunnon Toimikunnalta ja rakennusluvan Yleisten rakennusten ylihallitukselta. Retkikunnan raportin laatijat suhtautuivat uuteen interiööriin kielteisesti. Vaikka Muinaistieteellisen toimikunnan ja Muinaismuistoyhdistyksen piirissä

⁵⁶ Valkeapää 2000, 107.

⁵⁷ MVTo, Lammin kirkko, Finska Fornminnesföreningens V Konsthistoriska Expedition. Lampis kyrka. Raportin laatija saattoi olla Emil Nervander, joka toimi paitsi Muinaismuistoyhdistyksessä myös Muinaistieteellisen toimikunnan asiantuntijana. Valkeapää 2000, 94. Muinaistieteellisen toimikunnan toimintakertomus vuodelta 1888. *Analecta Archeologica Fennica* II, 1, 1895, 4-5.

⁵⁸ MVTo, Lammin kirkko, Finska Fornminnesföreningens V Konsthistoriska Expedition. Lampis kyrka.

toimi samojakin ihmisiä, kysymyksessä saattaa olla vain eri henkilöiden mielipiteiden ja makujen eroavuus, ei niinkään se, että tila olisi rakennettu erilaiseksi kuin suunnitelma, joka oli saanut rakennusluvan, edellytti. Ainakin valokuva ja selostukset tilasta sopivat yhteen kirjallisen korjaussuunnitelman kanssa.

Saarnatuoli sijaitsi kuori-ikkunan vieressä pohjoispuolella niin että se oli osittain alttarikehän sisäpuolella. Se oli vanha, kirkonkorjauksen yhteydessä uudelleen maalattu ja kunnostettu (restaurerad) 1600-luvun lopulta oleva saarnatuoli. Kuori-ikkunan gelatiinista tehty lasimaalausjäljitelmä esitti evan- kelistoja tunnuksineen; Matteus ja enkeli, Markus ja leijona, Luukas ja härkä sekä Johannes ja kotka. Yläpuolella oli orjantappurakruunuinen Kristus ja alapuolella kaksi nelikulmaista ornamenttikenttää. Retkikunnan arvio työstä oli, että se oli melko karkeaa tehdastyötä, ”ett temmeligen groft fabriksarbete”. Kirkko valaistiin kynttiläkruunuilla, kyntteliköillä, öljylampuilla ja lampeteilla. Kirkonkorjauksen yhteydessä kirkkoon oli tehty myös lämmitysjärjestelmä.⁵⁹

Kellotapuli oli rakennettu vuoden 1772 tienoilla. Päämestarina oli toiminut Porkkalan seppä Martti Jaakonpoika.⁶⁰ Tapuli oli pohjakaavaltaan nelikulmainen ja kolminivelinen ns. renessanssitapuli. Nykyinen tapuli muistuttaa sitä suuresti.

Muinaismuistoyhdistyksen retkikunta listasi ylös myös kirkon esineistöä, varsinkin vanhempaa. Vuoden 1890 korjauksen yhteydessä oli esineitä siirretty etupäässä kellotapulim alimpaan kerrokseen. Säilytysolot eivät olleet kovin hyvät. Tapulissa säilytettiin mm. tyhjää alttarikaappia, alttarikoristeita, ristiä, vanhoja numerotauluja, tekstiilejä kuten alttariliinaa ja messukasukoita, Stjernvallin ja von Kraemerin vaakunoita sekä puisia pyhimyksenkuvia.

⁵⁹ Sama.

⁶⁰ Stenius 1990, 17.

Arvokkaimmaksi antiikkiesineeksi arvioitiin keskiaikainen kullattua kuparia oleva ciborium.⁶¹

3.3. Esineitten luovutus museoille

Vuodelta 1895 on olemassa luettelo esineistä, jotka tulisi saada Lammin seurakunnalta Valtion historiallisen museon eli nykyisen Kansallismuseon kokoelmiin. Luettelossa mainitaan puuveistokset Pyhä Anna, Pyhä Olavi, eräs ilman käsivarsia oleva hahmo, Pyhä Agnes, saarnatuolia kannatteleva mieshahmo, nainen maailmallisessa puvussa sekä Kristus-hahmo, jolta puuttuvat käsivarret. Lisäksi haluttiin silkkinen lippu, kaksitoista apostoleita esittävää litografiaa, numerotaulu 1700-luvulta sekä tietysti Lammin seurakunnan arvokkaimmaksi esineeksi arvioitu ciborium. Valtionarkeologi Aspelin lähetti luettelon pyyntökirjeen keralla Lammin kirkkoherranvirastolle.⁶²

Pyyntöä käsiteltiin seuraavassa kirkonkokouksessa. Kokous suostuikin luovuttamaan esineet museolle sillä varauksella, että jos esineitten joukossa oli sellaisia, joilla oli seurakunnalle erityistä arvoa, ne edelleen pidettäisiin kirkon hallussa.⁶³ Jostakin syystä esineitä ei museoon kuitenkaan tuolloin luovutettu. Tuskin kuitenkaan niillä kaikilla ajateltiin olevan erityistä arvoa, koska niitä säilytettiin tapulin alakerrassa muun rojun seassa.

Haluttua ciboriumia pyydettiin seurakunnasta ainakin vuosina 1900 ja 1903. Kirkonkokouspöytäkirjassa todetaan, että yksimielisesti päätettiin, että ciborium voidaan museolle lahjoittaa, ”mikäli Korkea-arvoinen Tuomiokapitulimme sen lahjoituksen mainitulle Museolle lopullisesti suostumuksellaan lahjoittaa”. Tuomiokapituli antoi luvan siirtää astian museoon.⁶⁴ Liekö siirtoa aiemmin vastustettu tuomiokapitulissa. Ehkä aiemmin ei oltu asiaa edes tiedetty tai

⁶¹ MVTo, Lammin kirkko, Finska Fornminnesföreningens V Konsthistoriska Expedition. Lampis kyrka.

⁶² MVTo, Lammin kirkko, Valtionarkeologin kirje Lammin kirkkoherranvirastolle 30.3.1895.

⁶³ LSka, II C a 1, Kirkonkokouspöytäkirja 5.5.1895.

muistettu kysyä tuomiokapitulista. Ainakaan en lähteistäni löytänyt aiempaa kirjeenvaihtoa tuomiokapitulin kanssa. Toisaalta luulisi ainakin valtionarkeologin olleen tietoinen kirkkolain pykälästä, joka selkeästi määrää:

- - - Kirkonvarain hallinnosta ja miten ne ovat kasvullisiksi saatettavat, sekä myös kirkon irtaimen tavaran myymisestä, olkoon seurakunnan lupa neuvotella ja päättää: älköön kuitenkaan kulta- ja hopea-astioita, kirjoja ja asiapapereita taikka muinaisuuden muistomerkkejä myytäkö tuomiokapitulin suostumuksetta.⁶⁵

Myöhemmin oltiinkin asian suhteen valveutuneempia. Kun Hämäläinen Osakunta vuonna 1905 pyysi seurakunnalta, että se luovuttaisi pyhimyskaapin, jossa oli pyhä Agnes, naisveistoksen kustavilaisessa asussa, joka oli ilmeisesti sama kuin "maailmallisessa" asussa oleva nainen ja apostoleja kuvaavat litografiat Hämeen museoon Tampereelle, pyyntöön suostuttiin. Samalla kuitenkin Osakunnalle annettiin tehtäväksi hakea lupa luovutukselle Porvoon tuomiokapituliilta kirkkolain 305 pykälän mukaisesti.⁶⁶ Myöhemmin Hämeen museoon pyydettiin lisää esineitä ja ne sinne tuomiokapitulin ja Valtion historiallisen museon suostumuksella luovutettiin. Viimeksimainittu oli tässä vaiheessa kiinnostunut enää silkkisestä sotalipusta, mikäli se oli paremmassa kunnossa kuin museon kokoelmissa jo olevat Hämeen rykmentin liput. Ilmeisesti lippu ei ollut tarpeeksi hyvässä kunnossa, sillä sekin kuuluu nykyisin Hämeen museon kokoelmiin. Kansallismuseon kokoelmissa Lammiilta on vain ciborium.⁶⁷

Kun esineitä pyydettiin museoille, pyyntöjä perusteltiin tieteellisellä tutkimuksella, esineen hyvällä hoidolla museossa ja myöskin isänmaallisuudella. Kun valtionarkeologi J.R. Aspelin pyysi vuonna 1900 seurakunnalta ciboriumia, hän kirjoittaa kirkkoherranvirastolle seuraavasti:

⁶⁴ LSka, II C a 1, Kirkkokokouspöytäkirja 19.10.1903. MVTo, Lammin kirkko, Porvoon hiippakunnan tuomiokapitulin kirje valtionarkeologille 4.2.1904.

⁶⁵ Kirkkolaki 1869, § 305.

⁶⁶ LSka, II C a 1, Kirkkokokouspöytäkirja 18.12.1905.

⁶⁷ MVTo, Lammin kirkko, K.K.Meinanderin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 29.1.1908. Stenius 1990, 60.

Koska tätä muinaiskalua kuitenkin sopivammin hoidettaisiin Valtion historiallisessa museossa, uskallan minä nöyrimmästi kysyä, eikö seurakunta luovuttaisi tuota kirkkoastiaa valtion museon haltuun, joko lahjana tai talletuksena, kumpaisessakin tapauksessa tulisi se siten tieteelliselle tutkimukselle ja harrastukselle alttiiksi. Toivon, että kirkkoherranvirasto isänmaallisesta ja tieteellisestä harrastuksesta hyväntahtoisesti ehdottaa seurakunnalle tuota vanhan astian siirtämistä, sitä suuremmalla syyllä, kun sitä ei mainita kirkon kalustoluettelossa.⁶⁸

Perustelut nähtiin seurakunnassa ilmeisen hyviksi, sillä kaikkiin pyyntöihin vastattiin myönteisesti. Ehkä asiaa ei pidetty edes erityisen tärkeänä. Valtionarkeologi Aspelin pyysi vuonna 1903 vahvistusta kirkonkokouksen myönteisestä päätöksestä, joka hänen mielestään oli ilmeisesti ollut epäselvä. Kirkkoherra Tanila vastasi hieman kuivaan sävyyn, ettei luule ”seurakunnan puolelta lupaan uutta kokousta tarvittavan”.⁶⁹ Jos asia kirkkoherran mielestä oli selvä, voisi ajatella, että seurakuntalaisia kiinnosti vielä vähemmän, missä vanhoja käytöstä poistettuja esineitä säilyteltiin.

⁶⁸ MVTo, Lammin kirkko, Valtionarkeologin kirje Lammin kirkkoherranvirastolle 22.5.1900.

⁶⁹ MVTo, Lammin kirkko, Alfr. Tanilan kirje valtionarkeologille 14.3.1903.

4. KIRKKO SISÄLLISSODASSA

Sisällissodan⁷⁰ aikana punaisten hallinnassa olleilla alueilla hallinnosta vastasi Suomen työväen toimeenpanevan komitean asettama kansanvaltuuskunta, jonka antamista laeista ja asetuksista osa kosketti myös kirkkoa. Laeilla pyrittiin erottamaan kirkko ja valtio sekä edistämään uskonnonvapautta, nimenomaan vapautta uskonnosta. Sodan sekasortoisissa oloissa laeista ei kirkolle sanottavaa haittaa ennättänyt aiheutua.⁷¹

Valkoisten puolelle jäi suurin osa maan seurakunnista ja niiden toiminta jatkui seurakunnasta riippuen kutakuinkin häiriöttä. Suurinta haittaa aiheutti elintarvikepula ja pappien sekä kirkkoherranvirastojen kohonnut työmäärä. Sotarintamat jakoivat Suomen niin, että suurin osa Porvoon hiippakunnasta, johon Lammin seurakunta kuului jäi punaisten puolelle. Porvoon tuomiokapitulin toiminta oli estynyt lähes koko sodan ajan.⁷²

4.1. Seurakuntia kohdanneista tuhoista sisällissodan aikana

Lakien ja muiden toimenpiteiden ohessa kansanvaltuuskunta julkaisi kirkonvastaisia kirjoituksia ja propagandaa. Enemmän huomiota kuitenkin herättivät väkivaltaisuuudet, jotka kohdistuivat seurakuntien omaisuuteen ja työntekijöihin. Pienempää kiusaa aiheutettiin tarkkailemalla ja häiritsemällä jumalanpalveluksia ja kuulustelemalla pappeja ja kirkonpalvelijoita.⁷³ Vakavimmin papistoon puututtiin silloin, kun heiltä riistettiin henki. 10 pappia ja 9 kirkonpalvelijaa murhattiin. Eräissä tapauksissa oman paikkakunnan punaiset

⁷⁰ Vuoden 1918 sodan monista nimistä ja tutkimustilanteesta kts. esim. Jutikkala 1995, 11-20. Käytän vuoden 1918 tammikuun lopusta huhtikuun loppuun käydystä sodasta nimitystä sisällissota. Myös kansalaisota on historiankirjoituksessa yleinen termi, vaikka sota ei sitä pelkästään ollut, jo siksikin että sotaan osallistui suomalaisten lisäksi ainakin venäläisiä, saksalaisia ja ruotsalaisia sotilaita. Sisällissota-käsite sallii, että mukana on myös ulkomaisia joukkoja. Kts. myös Historian sanakirja 1997.

⁷¹ Kena 1979, 54-55.

⁷² Kena 1979, 50.

koettivat, toisinaan onnistuenkin, pelastaa pappinsa. Yleensä murhaamisen suorittivat vieraspaikkakuntalaiset irrallaan liikkuvat terroristiryhmät, jotka eivät kuuluneet järjestäytyneeseen työväestöön.⁷⁴

Murhat, kotitarkastukset ja takavarikoinnit liittyivät yleensä sekavien olojen "arkeen". Kirkkojen ja pappiloiden tuhoutumiset taas liittyivät pääsääntöisesti taistelutoimiin. Kirkkoja ja pappiloita paloi 10 kumpaakin. Lisäksi ryöstettiin 82 pappilaa, 31 kirkonpalvelijan kotia ja 41 kirkkoa. 50 kirkkoa turmeltiin tai häväistiin. Toiminnan häiritsemistä tapahtui 55 kirkossa.⁷⁵

Jo 16.4.1918 Senaatti määräsi tutkittavaksi, oliko tuomiokapitulien alaisissa virkamiehissä tai palveluskunnassa punakaartilaisia. Toukokuun 7. päivä Senaatti antoi toisen selvityspyynnön, jonka tuli sisältää seuraavat tiedot:

1.Papistoa ja kirkonpalvelijoita kohdanneista väkivaltaisuuksista; 2. Kirkkojen, pappiloiden, kirkollisten kirjojen ja arkistojen sekä muun kirkollisen omaisuuden hävityksestä ja vahingoittamisesta; 3. Kirkkojen häväisystä sekä jumalanpalvelusten ja kirkollisten toimitusten ehkäisemisestä samoin kuin yleensä kaikesta häiriöstä, mitä kirkollisella alalla on tapahtunut.⁷⁶

Myös Porvoon tuomiokapituli lähetti alueensa seurakuntiin kiertokirjeet asiasta.⁷⁷

Vaaditut selvitykset papisto toimitti enimmäkseen huhti-kesäkuun kuluessa tuomiokapituleihin, jotka toimittivat ne Senaattiin, jonka toimesta niistä tehtiin yhteenveto hiippakunnittain.⁷⁸ Selvitysten alkuperäiskappaleita säilytetään Museovirastossa.⁷⁹ Vastaavia selvityksiä tehtiin myös muitten viranomaisten alaisista laitoksista, kuten nimismiespiireistä.⁸⁰

⁷³ Kena 1979, 58. 31 pappia ja 12 kirkonpalvelijaa pidätettiin ja kuulusteltiin, suurin osa punaisessa Suomessa.

⁷⁴ Kena 1979, 60.

⁷⁵ Kena 1979, 61.

⁷⁶ Kirkollis- ja opetusasiain toimikunta, Kirjekonseptit 16.4. ja 7.5.1918, Dd 144, 1918, KA.

⁷⁷ Kiertokirjeet n:o 556/1918 ja 559/1918, Porvoon tuomiokapitulin arkisto, KA.

⁷⁸ Kena 1979, 58.

⁷⁹ MVTo. Selvitykset ovat kunkin seurakunnan asiakirjoissa otsikolla Seurakunnan tappiot 1918. Selvityksissä saattaa olla tarkat, jopa kymmenen pennin tarkkuudella tehdyt arviot

Kirkkoherroille ja nimismiehille tuli kysely myös Suomen Vapausodan Historiakomitealta. Näissä selostuksissa, jotka on yleensä laadittu marrasjoulukuussa 1918, mutta osa jopa keväällä 1919, selvitettiin asioita vielä laajalaisemmin. Niitä tuli talven mittaan myös paikkakunnilta, joissa ei varsinaisia sotatoimia ollut, niin että lopulta saatiin raportit lähes kaikkialta Suomesta.⁸¹

Sisällissodan aikana tuhoutui kymmenen kirkkoa. Jyväskylän maaseurakunnan Taulumäen kirkko ja Pornaisten kirkko paloivat sodan aikana muista kuin sotaan liittyvistä syistä. Kalvolan ja Vammalan Sammaljoen kirkot punaiset polttivat tahallisesti. Joutsenon kirkkoa epäillään punaisten polttamaksi, mutta se on saattanut syttyä myös taistelutoimien seurauksena. Lammin kirkko tuhoutui saksalaisten sytyttämän kellotapulien palon leviyttyä kirkkoon ja kirkonkylään. Valkjärven, Noormarkun, Raudun ja Savitaipaleen kirkot tuhoutuivat taistelutoimissa. Näiden lisäksi myös Lempäälän kirkko vaurioitui pahasti sodan seurauksena.⁸²

4.2. Lammin seurakunta ja kirkko sodan jaloissa

Lammin seurakunnasta toimitettiin vastaus molempiin Porvoon tuomiokapitulien lähettämiin kiertokirjeisiin. Kiertokirjeen numero 556 vastauksen

menetyksistä. Monista seurakunnista esim. Pohjois-Suomesta tai Ahvenanmaalta selvitystä ei ole. Osassa todetaan lyhyesti, ettei vahinkoja ole. Selvitys on saattanut toimia sen tehneelle papille "kriisiapuna". Niissä on voinut purkaa sodan aiheuttamaa pelkoa ja vihaa; vaikka mitään merkittäviä vahinkoja ei ole tapahtunut, niissä esim. maalaillaan kuvia siitä, mitä olisikaan saattanut sattua, jolleivat valkoiset olisi tulleet pelastamaan tilannetta.

⁸⁰ Esim. HMa. Hämeen läänin maaherran kiertokirje n:o 13 13.4.1918.

⁸¹ Ohjeiden mukaan oli raporteissa selvitetty paikallisen työväenliikkeen syntyä, kehitystä ja suuntaa, punakaartin syntyä, kehitystä ja suhdetta venäläiseen sotaväkeen, suojeluskunnan muodostumista sekä johto- ja toimihenkilöitä, sotaa edeltäneitä tapahtumia ja sotatoimia paikkakunnalla, valkoisten ja punaisten puolella taistelleiden, kaatuneitten, haavottuneitten, kadonneitten ja vangittujen lukumäärää ja tietoja paikkakuntalaisista, joilla oli sisällissotaa koskevaa aineistoa sekä tietoja sanomalehdistä ja kirjoista joissa tapahtumia paikkakunnalla oli tarkemmin selostettu. Papiston kertomukset vapausodasta. Sota-arkisto.

⁸² Tosin Taulumäen kirkon paloa käytettiin hyväksi propagandassa ja esitettiin, että kirkko olisi sytytetty punaisten kokoontumismerkiksi. Repo 1937, 582. Kalske 1999, 302. Toivonen 1974, 11. Puumala 1933, 116. Elämää Sammaljoella ennen vanhaan 1994, 49-52. Suomen vapausota 1918 1995, 72. Ropponen 1997, 548. Favorin 1996, 227. Valkjärvi 1953, 182. Rinno 1997, 151.

konsepti on tallella seurakunnan arkistossa. Se on allekirjoittamaton ja päiväämätön. Ilmeisesti se on kirjoitettu pian tapahtumien jälkeen, ennen toukokuussa saapunutta kiertokirjettä numero 559. Vastauskirjeen sävy on paljon tunteikkaampi kuin myöhemmässä selvityksessä.⁸³ Kirkkoherra K.E. Airilan ”Kertomus Lammin seurakuntaa kohdanneista vaurioista kapina- liikkeen aikana v. 1918.” on päivätty 7. kesäkuuta.⁸⁴ Ilmeisesti konseptikin on Airilan, sillä käsiala on sama kuin muutamissa Airilan laatimissa muissa asiakirjoissa. Vapausodan Historian komitean pyynnöstä laadittavan selvityksen Airila on päivännyt 30.11.1918. Syksyllä tehtiin kirkkoherran pyynnöstä palosta poliisitutkintapöytäkirja, johon kuultiin useampia todistajia.⁸⁵

Sisällissotaa edeltävä aika oli levotonta Suomessa. Bolsevikkien saatua vallan Venäjän hallinnossa ja sotalaitoksessa venäläiseen sotaväkeen turvautuivat myös yksittäiset ilmiantajat. Tunnetuin tällainen esimerkki ennen sisällissotaa tapahtuneista levottomuuksista sattui Lammin Mommilassa marraskuussa 1917. Mommilan isännälle Alfred Kordelinille kostaan hautonut entinen palkollinen oli houkutelut paikalle venäläisiä matruuseja. Seuranneissa tapahtumissa Kordelin sai surmansa. Tämän tapauksen jatkona seurasi muita kuolemantapauksia venäläisten sotilaiden ja suojeluskuntalaisten yhteenotoissa.⁸⁶ Sekavien tapahtumien motiiveja, kulkua ja seurauksia on selostettu eri historioitsijoiden toimesta hieman erilailla. Lammin kirkon ja sen uudelleen rakentamisen kannalta oleellista oli kuitenkin se, että Alfred Kordelin menehtyi selkkauksessa. Testamentissaan hän oli jättänyt rahaa myös Lammin seurakunnalle määrätyn ehdoin.

Lammi oli sodan aikana osa punaista Suomea ja se heijastui seurakunnan toimintaan. Airila kertoo punaisten vallanneen kirkonkylän helmikuun 17. päivänä. Papisto ja kirkonpalvelijat saivat olla rauhassa, ”lukuunottamatta paria pian ohimennyttä tapausta”. Jumalanpalveluksissa esiintyi lievää

⁸³ LSka III H ba 1. Kirjekonsepti Porvoon tuomiokapitulille

⁸⁴ MVTo, Lammin kirkko, Seurakunnan tappiot 1918

⁸⁵ LSka, III H ba 1, Poliisitutkintapöytäkirja 1.11.1918. Laatija v.t. nimismies Aarne Korpimaa.

⁸⁶ Manninen 1992, 270.

häirintää, mutta niitä saatiin pitää palmusunnuntaihin asti. Sen jälkeen punakaarti otti kirkon tapulin ja eteisen asevarastokseen. Samalla kaikki seurakunnallinen toiminta hautauksia lukuun ottamatta kiellettiin ja kiello oli voimassa kirkon paloon asti. Punakaartilaiset, jotka seurakuntaa ”terroriseerasivat”, ovat ilmeisesti olleet etupäässä muualta tulleita.⁸⁷

Lauantaina huhtikuun 27. päivän iltana saksalaiset joukot saapuivat Turengin suunnasta Lammin kirkonkylälle ja valloittivat sen punaisten kanssa käydyssä taistelussa. Huhtikuun 29. päivänä he kuitenkin perääntyivät jälleen Turenkiin päin. Lammin osuuskaupan hoitaja Frans Jalmar Laaksonen kertoi myöhemmin, että puolen päivän aikaan saksalaiset hakivat kaupassa olevan petrolin ja käskivät miehiä kirkolle kaivamaan punaisten asevarastoa maahan. Kun Laaksonen ja toinen kertoja, Lammin Suojeluskunnan kansliapäällikkö Anton Mattila saapuivat lapioineen kirkolle, saksalaiset käskivät kaikkien asukkaiden poistua kylästä. Tulkki sanoi suomeksi, että viimeinen poistuva saksalainen aikoi pistää tapulin aseineen tuleen. Saksantaitoinen Mattila kuuli sotilaiden puhuvan kirkon polttamisesta. Suomalaiset poistuivat paikalta Evon suuntaan muiden kirkonkyläläisten kanssa. Parin kilometrin päässä he kuulivat kirkolta kovan pamauksen ja näkivät savupilvien nousun.⁸⁸

Palvelijatar Maria Lehtonen kertoi seikkaperäisemmin palon etenemisestä. Hän näki saksalaisia kirkon ympärillä. Myöhemmin kellotapulista alkoi kuulua pauketta ja savua pursui seinäautojen välistä. Puolisen tuntia myöhemmin myös kirkossa alkoi paukkua ja pian sekun oli tullessa. Kun tuli levisi muihinkin kirkonkylän rakennuksiin, Lehtonen lähti pakoon. Todistajalausunnossaan hän painotti, ettei punaisia ollut paikalla, eikä taistelutoimia suoritettu.⁸⁹ Koska kirkonkyläläiset pakenivat paikalta, ei sammutustoimiin ryhdytty ja niin iso osa kirkonkylää tuhoutui. Tapuli paloi kokonaan ja kirkosta jäivät jäljelle kivet

⁸⁷ MVTo, Lammin kirkko, Seurakunnan tappiot 1918.

⁸⁸ LSka, III H ba 1, Poliisitutkintapöytäkirja 1.11.1918.

⁸⁹ Sama.

seinät. Toukokuun ensimmäisenä päivänä valkoiset saapuivat Lammille ja sota oli paikkakunnan osalta ohi.⁹⁰

Mielenkiintoinen piirre raporteissa on silminnäkijöiden ja muiden asiasta kertoneiden suhtautuminen asiaan. Silminnäkijöillä, joiden joukossa suojeluskuntalainen, ei ollut epäilystäkään siitä, etteivätkö juuri saksalaiset olisi sytyttäneet tapulia tietoisina koko kirkonkylää uhkaavasta tulipalovaarasta. Kuitenkin raportoijat, jotka eivät olleet paikan päällä tapahtumahetkellä, myöhemmin yrittivät mielestäni vesittää tätä tietoa. Kirkkoherra puhuu ”jostain hämäräperäisellä tavalla heitetystä sytytyspommista”.⁹¹ Kunnanlääkäri Sjölin, joka pakeni Lammilta saatuaan saksalaisten varoituksen, kirjoittaa nimismiehelle:

Miten kirkko ja tapuli syttyi palamaan, tai miksi se mahdollisesti sytytettiin tai syttykö taistelulaukauksista, siitä en voi nyt enkä myöhemminkään mitään lausua enkä todistaa, kun en ollut kirkolla kun palo tapahtui.⁹²

Kun poliisitutkintapöytäkirja valmistui, se luettiin kirkonkokoukselle joulukuussa. Asiasta todetaan kirkonkokouspöytäkirjassa, että ”kyseessäoleva tuho on aiheutunut strategisista syistä maan puolustajien taholta”.⁹³ Sanomalehdissä kirkon palo pistettiin joko punaisten tiliin tai punaisten ja saksalaisten taistelun yhteydessä syttyneeksi. Näin uutisoitiin sekä heti sodan tuhoja selostettaessa että myöhemmin kun kerrottiin uuden kirkon valmistumisesta.⁹⁴

Kirkon palon aiheuttamat menetykset kirkkoherra arvioi raportissaan noin 190000 markan suuruisiksi. Pappiloista ryöstettiin yksityisomaisuutta noin 20000 markan edestä. Arviot ovat hyvin pyöreitä verrattuna eräisiin seurakuntien raportteihin, joissa haltuunotot ja varkaudet kerrottiin esineen

⁹⁰ MVTo, Lammin kirkko Seurakunnan tappiot 1918.

⁹¹ Sama.

⁹² LSka III H ba 1, Poliisitutkintapöytäkirja 1.11.1918.

⁹³ LSka, II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 7.12.1918.

⁹⁴ Esim. Hämetär 18.5.1918. Häme 26.6.1920. Huvudstadsbladet 19.7.1921.

tarkkuudella. Myös seurakunnan henkilökuntaan kohdistuneet häiriöt on sivuutettu kevyemmin kuin seurakunnissa, joissa ei sattunut mitään niin dramaattista kuin Lammilla. Lammin seurakunnan arkisto säilyi suurelta osin vaurioitta. Osa asiakirjoista oli kätkeyty maahan.⁹⁵

⁹⁵ MVTo, Seurakunnan tappiot 1918 (eri seurakuntia).

5. KIRKON RAKENTAMINEN SODAN JÄLKEEN

Sota ja sen seurannaisvaikutukset köyhdyttivät kansaa. Vuoden 1918 satoa kohtasi kato ja monilla ihmisillä oli vaikeuksia saada ruokansa riittämään seuraavana talvena. Kuitenkin uutta itsenäistä valtiota ryhdyttiin rakentamaan. Myös seurakunnat pyrkivät korjaamaan sodan aiheuttamia vaurioita samalla kun kirkkonsa menettäneillä paikkakunnilla jumalanpalvelukset ja muut kirkolliset toimitukset pidettiin erilaisissa väliaikaisissa tiloissa. Toisissa seurakunnissa uuden ”oikean” kirkon odotus kesti kauemmin kuin toisissa.

5.1. Talvella ja keväällä 1918 tuhoutuneitten kirkkojen korvaaminen uusilla

Lammin kirkon uudelleen rakentamisessa arkkitehtina toimi alusta alkaen Usko Nyström. Raudun uuden kirkon piirustukset teki viipurilainen arkkitehti Bertel Mohell. Kaikkien muiden kirkkojen korjauksessa tai uuden kirkon rakentamisessa käännettiin aluksi joko Josef Stenbäckin, Ilmari Launiksen tai molempien puoleen. Stenbäck teki suunnitelman kuutta kirkkoa varten. Niistä toteutettiin kaksi, Savitaipaleen ja Joutsenon kirkot ja neljä jätettiin toteuttamatta. Launiksen suunnitelmista toteutettiin viisi, joista Kalvolaan ja Valkjärvelle myös Stenbäck oli tehnyt luonnokset. Muut Launiksen toteutetut kirkot olivat Pornaisten, Lempäälän ja Vammalan Sammaljoen kirkot. Lisäksi Launiksen mielipidettä kysyttiin, kun Taulumäen kirkkohanke käynnistyi.⁹⁶

Arkkitehdit Stenbäck ja Launis olivatkin sangen tuotteliaita kirkkoarkkitehteja. Lisäksi he usein antoivat tarjouksensa ja valvoivat kirkkojen rakennusta. Ei olekaan ihme, että Arkkitehti-lehden päätoimittaja Carolus Lindberg polemisoi voimakkaasti sitä vastaan, että kirkkorakentaminen on niin keskittynyt näiden kahden hänen mielestään sangen keskinkertaisen arkkitehdin varaan.⁹⁷

⁹⁶ Kalske 1999, 302. Toivonen 1974, 13-14. Ropponen 1997, 549. Favorin 1996, 300. Valkjärvi 1953, 184-187. Murto 1939, 206. Rinno 1997, 151.

Kaikissa yhdessätoista seurakunnassa, joissa oli sodassa kokonaan tai pahasti tuhoutunut kirkko, uuden kirkon rakentamista ruvettiin puuhaamaan heti sisällissodan päätyttyä. Toteutusaikataulu kuitenkin vaihteli. Lammin kirkon korjaus valmistui ensimmäisenä, vuonna 1920. Kalvolan ja Joutsenon kirkot valmistuivat seuraavana vuonna, Valkjärven kirkko vuonna 1922. Vuonna 1924 valmistuivat Pornainen, Savitaipale, Lempäälä, ja Sammaljoki. Raudun kirkko rakennettiin vuosina 1925-26. Taulumäen ja Noormarkun kirkkojen rakentaminen lykkääntyi useilla vuosilla, vaikka siellä, kuten muissakin seurakunnissa ruvettiin uutta kirkkorakennusta suunnittelemaan heti sisällissodan päätyttyä. Molemmissa tapauksissa heti sodan jälkeen saatiin kirkkoa varten Stenbäckin laatimat piirrokset, joita kuitenkaan ei toteutettu, koska rakentaminen olisi tullut liian kalliiksi. Koska uusia piirroksia ei heti hankittu, oletan, että seurakunnilla ei ollut ylipäänsä varaa rakentaa kirkkoa, niinkään ei ollut kysymys kyseisten suunnitelmien kalleudesta. Rakentamiseen ryhdyttiin vasta rahatilanteen parannuttua, Noormarkussa A. Ahlströmin ansiosta. Lykkääntymisen myötä arkkitehti ja piirrokset vaihtuivat. Taulumäen kirkko rakennettiin lopulta Elsi Borgin piirrosten mukaan vuonna 1929. Noormarkun kirkon piirrokset teki Armas Lindgren ja se valmistui vuonna 1933.⁹⁸

Lammin ja Lempäälän keskiaikaisperäisiä⁹⁹ kirkkoja lukuun ottamatta palaneet kirkot oli tehty puusta. Uudet kirkot Sammaljokea ja Valkjärveä lukuunottamatta rakennettiin kuitenkin kivistä tai teräsbetonista.¹⁰⁰ Tämä on ollut varmaan ajan suuntauskin, mutta taustalla on saattanut olla myös ajatus paloturvallisemman kirkon rakentamisesta. Ainakin Lammilla kiinnitettiin paljon huomiota uusien rakenteiden palonkestävyyteen. Muun muassa Lammin kirkon uudet holvit tehtiin teräsbetonista ja katto katettiin betoni-paanuilla, joita muutenkin käytettiin ajan kirkkorakennusten kattamisessa. Vielä vuonna 1982

⁹⁷ Lindberg 1922, 109-110.

⁹⁸ Repo 1937, 550- Puumala 1933, 133-134. Rinno 1997, 152.

⁹⁹ Lempäälän kirkon rakennusajankohta noin vuosina 1504-1510. Hiekkänen 1994, 230.

¹⁰⁰ Sammaljoen kirkko olikin aiemmin rukoushuone ja vasta uusi rakennus sai kirkon statuksen.

kun paanut uusittiin, päädyttiin betonipaanuihin, vaikka niistä monessa muussa kirkossa oli jo luovuttu.¹⁰¹

5.2. Lammin kirkon korjaus

Vuonna 1918 pidettiin Lammin seurakunnassa kirkonkokouksia tiuhaan tahtiin. Toukokuun 13. päivänä pidettiin varsinainen kirkonkokous, jossa muitten asioiden ohella oli tärkeänä käsiteltävänä aiheena kirkon palaminen ja sen aiheuttamat toimenpiteet. Siitä alkoi prosessi, joka huipentui kirkon vihkimiseen 24.6.1920.

Lammin kirkon kohdalla voidaan puhua joko sen korjaamisesta tai sen uudelleen rakentamisesta. Ville Lukkarinen kutsuu syystäkin Lammin kirkon korjausta pystyyn jääneiden keskiaikaisperäisten harmaakivimuurien väliin suunnitelluksi uudisrakennukseksi.¹⁰² Toisaalta lammilaiset itse kokivat tapah-tuman korjaamiseksi ja tänäkin päivänä kutsuvat kirkkoaan keskiaikaiseksi. Toisin kuin esimerkiksi Sääksmäellä 1920- ja 30-lukujen taitteessa, Lammilla ei ollut painetta rakentaa kokonaan uutta kirkkoa eri paikkaan, vaan sekä taloudellisista että tunnesyistä haluttiin ”korjata” vanha kirkko, mikäli se vain oli mahdollista. Siksi kutsunkin Lammin kirkkoon kohdistuneita rakennustoimia seuraavassa etupäässä korjaamiseksi, ollen samalla tietoinen, että myös termi uudisrakentaminen olisi perusteltu, koska toimet olivat sangen laajat ja niiden tuloksena oli hyvin eri tyyppinen rakennus aiempaan verrattuna.

Toukokuuisessa kirkonkokouksessa päätettiin ryhtyä välittömästi toimiin, jotta seurakunnalla olisi taas mahdollisimman pian varsinainen kirkko käytössään. Ensimmäiseksi päätettiin pyytää asiantuntijalausuntoa siitä, voitaisiinko vanhan kirkon palosta säilyneitä kiviseiniä käyttää vielä ”alkuperäiseen

¹⁰¹ LSka III H ba 1, Luettelo suomalaisista kirkoista, joissa on sementtipaanuista tehty katto 18.12.1981. Museoviraston arkkitehti Pasi Kaarto suositteli sementtipaanuja antikvarisista syistä, ne sopivat kirkon 1920-luvun asuun. Muistio Lammin kirkon katon korjaamisesta 17.12.1981.

¹⁰² Lukkarinen 1999, 10.

ylevään tarkoitukseensa”. Asiaa selvittämään perustettiin komitea, johon kuuluivat v.t. kirkkoherra K.E. Airila, kanttori Alfred Lagerlöf, maanviljelijä Eelis Soveri ja puuseppä Edvard Nyberg.¹⁰³

Komitea neuvotteli hiippakunnan piispan ja muiden Porvoon tuomiokapitulिन jäsenten kanssa ja sai luvan käynnistää rakennushankkeen. Kirkkolain mukaan uutta kirkkoa tai entisen suurisuuntaista korjausta ei saanut aloittaa ilman erityistä syytä, koska kirkkoherran virka oli ilman vakinaista viranhaltijaa. Lammin tapaus kuitenkin täytti tuomiokapitulिन mielestä kirkkolain tarkoittaman poikkeuksen ”erittäin pakottavista syistä”. Komitea kääntyi arkkitehti Usko Nyströmin puoleen ja tiedusteli tehtävään sopivaa arkkitehtiä. Nyström rohkeni suositella itseään.¹⁰⁴

Nyström tarkasti kirkon rauniot 14.6.1918 ja antoi lausuntonsa kirkonkokoukselle. Hän totesi, että ulkoseinät olivat edelleen käyttökelpoiset, mutta sisätilat tulisi rakentaa kokonaan uudelleen. Tämän kuultuaan kirkonkokous päätti, että kirkko rakennettaisiin vanhojen kiviseinien sisään niin, että ”se mahdollisimman tarkasti säilyttää entisen juhlallisen muotonsa ja antikiarvonsa”. Usko Nyströmiltä päätettiin tilata luonnos kirkkoa varten. Asiaa selvittänyttä komiteaa täydennettiin ja siitä muodostettiin kirkonrakennuskomitea. Samassa kokouksessa päätettiin myös anoa valtiolta lainaa, jota se myönsi ”kapinaliikkeen aikaisten vaurioiden korjaamiseen”.¹⁰⁵

Elokuussa Usko Nyström esitti kirkonkokoukselle luonnokset kirkkoa varten. Ne hyväksyttiin ja päätettiin tilata tarkat piirustukset ja talousarvio. Erityisesti

¹⁰³ LSka II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 13.5.1918. Samassa kokouksessa päätettiin pyytää tilapäiseksi tilaksi jumalanpalveluksia varten kirkonkylän työväentaloa. Lupa myös saatiin, sillä seuraavat kirkonkokoukset on pidetty siellä. Vasta vuoden päästä työväen liikkeen edustajat olivat nousseet niin jaloilleen, että työväenyhdistyksen johtokunnalta tuli seurakunnalle kirje, jossa pyydettiin työväentalosta vuokraa. Sitä kirkkovaltuusto myöntyikin maksamaan. LSka II C c 1, Kirkkovaltuuston pöytäkirja 25.5.1919.

¹⁰⁴ LSka II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 15.7.1918. Kirkkolaki 1869, § 291. Eliasson 1978, 18.

¹⁰⁵ LSka II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 15.7.1918. Käytän nimitystä kapinaliike tässä yhteydessä, koska sitä ko. lainan nimessä käytettiin. Kapinalla tarkoitettiin pitempää aikaa kuin esim. sisällis- tai kansalaissodalla eli jo marraskuun 1917 suurlakosta alkanutta prosessia, jonka aikana työväestö radikalisoitui ja joka kärjistyi sisällissodassa. Historian sanakirja 1997.

kirkonkokous painotti suunnitelman tulenkestävyyttä. Betoniholvit hyväksyttiin yksimielisesti. Kirkon kuoriin haluttiin tulenkestävä kaappi kirkon arvoesineitä varten vanhan ns. papinoven taakse. Tapulin luonnos herätti myös ihastusta, siihen vain lisättiin, että se tulisi tehdä vesikaton räystäääseen asti kivistä. Rakennusten katteesta päätettäisiin myöhemmin, tosin senkin tulisi olla tulenkestävästä kiviaineesta.¹⁰⁶

Samassa kokouksessa päätettiin, että kirkon rakennushankkeesta tehdään ilmoitus Suomen Muinaismuistoyhdistykselle, kuten pöytäkirjassa sanotaan, vaikka asiasta tuli ilmoittaa Muinaistieteelliselle toimikunnalle. Usko Nyström, joka oli paikalla, tarjoutui tekemään ilmoituksen ja hänet valtuutettiin tehtävään.¹⁰⁷

Marraskuussa Nyström esitteli kirkonkokoukselle varsinaiset piirustukset, jotka hyväksyttiin yksimielisesti. Kustannusarvio, johon kirkonkellot eivät sisällyneet, nousi 355 000 markkaan. Kokous valtuutti kirkkoherra Airilan hakemaan piirustuksille hallituksen vahvistuksen. Samassa kokouksessa todettiin, että seurakunta oli saanut kirkkoa varten rahalahjoituksen sekä uushopeista esineistöä.¹⁰⁸ Seuraavassa kokouksessa kirjattiin ylös paljon tuntuvampi lahjoitus. Alfred Kordelin, joka oli kuollut marraskuussa, oli jättänyt Lammin seurakunnalle perinnöksi 350 000 kultamarkkaa. Summa tuli käyttää kivikirkon rakentamiseksi Mommilaan, mutta käytettiinkin Lammin kirkon korjaukseen.

Samassa kokouksessa luettiin kirkon palosta tehty poliisitutkintapöytäkirja. Koska kirkonkokous totesi palon tapahtuneen maanpuolustuksellisista syistä, se päätti kääntyä hallituksen puoleen ja anoa korvauksia Nyströmin laatiman kustannusarvion mukaan.¹⁰⁹

¹⁰⁶ LSka II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 10.8.1918.

¹⁰⁷ Sama.

¹⁰⁸ LSka II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 9.11.1918.

¹⁰⁹ LSka II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 7.12.1918.

Huhtikuun 16. päivänä 1919 lähetettiin Porvoon tuomiokapitulista tieto, että Kirkollis- ja opetusministeriö oli hyväksynyt korjaussuunnitelman. Yleisten rakennusten Ylihallitus oli tarkastanut piirustukset ja alistanut ne Muinais-tieteelliselle toimikunnalle lausuntoa varten. Se oli ehdottanut piirustusten hyväksymistä pienin muutoksin, jotka valtioneuvosto päätti saattaa Usko Nyströmin tietoon mahdollisuuksien mukaan huomioonotettavaksi. Tuomio-kapituli lähetti seurakunnalle tiedonantonsa ohessa kopion kirjelmästä sekä hyväksytyt piirustukset.¹¹⁰

Tämän jälkeen kirkonkokouksissa ja kirkkovaltuuston pöytäkirjoissa ei enää kirkonkorjauksesta puhuttu. Muutenkin vilkkaan, lähes kuukausittaisen kokousten pidon jälkeen seurakunnassa palattiin normaaliin kirkonkokousrytmiin. Kun peruseriaatteet ja piirustukset oli hyväksytty, siirtyi suunnitelman toteuttamisen valvominen kirkonrakennustoimikunnan vastuulle.

Kirkonrakennustoimikunta toimi vuosina 1919-20. Se vastasi kirkon rakennuttamisesta. Se esimerkiksi päätti ottaa Usko Nyströmin ehdotuksesta kirkonrakennusta johtamaan ja valvomaan rakennusmestari Eino Peltosen.¹¹¹ Toimikunta vastasi myös kirkon koristelusta ja päätti siitä, minkälainen alttarikoriste kirkkoon hankittiin. Se päätettiin tilata valmiina Johann Friedliltä, kun oli nähty hänen ehdotuksensa. Samalla päätettiin pyytää häntä tekemään koristeleikkaukset Nyströmin suunnittelemaan saarnatuoliin. Alttarikoristeesta maksettiin 15 000 markkaa ja koristeleikkauksiin varattiin 2000 markkaa.¹¹² Vuoden 1920 puolella Nyström esitteli toimikunnalle Bruno Tuukkasen maalausluonnokset, jotka oli itse jo hyväksynyt. Myöhemmin toimikunta sai Tuukkaselta luonnokset ja eritellyn kustannusarvion, jonka loppusumma oli 24 000 markkaa.¹¹³

¹¹⁰ LSka III H ba 1, Porvoon hiippakunnan tuomiokapitulin kirje Lammin seurakunnan kirkkoherran-virastolle 16.4.1919. Kirkollis- ja opetusministeriön kirje Porvoon hiippakunnan tuomiokapitulille 3.4.1919.

¹¹¹ LSka III G lg 2. Kirkonrakennustoimikunnan pöytäkirja 20.2.1919.

¹¹² LSka III G lg 2. Kirkonrakennustoimikunnan pöytäkirja 7.8.1919.

Olen sitä mieltä, että Lammin kirkon nopea rakennusaikataulu oli osittain Kordelinin testamentin ansiota. Valtakunta oli köyhtynyt sisällissodan vuoksi ja vuoden 1918 sato epäonnistui. Talvella 1919 myös Lammilla nähtiin nälkää. Seurakunta lupautui huolehtimaan Mommilan kirkosta ja sen kunnosta, mutta nähtiin kiireellisemmäksi korjata seurakunnan pääkirkko kuin rakentaa kivistä uusi sivukirkko. Mommilassa oli entuudestaan siellä edelleen oleva Kordelinin rakennuttama puukirkko, jonka rakentamisen oli aloittanut Mommilan kartanon edellinen isäntä insinööri G. von Schantz. E. Olanderin suunnittelema rakennus oli valmistunut vuonna 1904 ja Kordelin sai sille heti valmistumisvuonna kirkkoerioikeudet.¹¹⁴ Kordelinin perintö antoi mahdollisuuden Lammin kirkon rakennushankkeen aloittamiselle, kun rahoitus ainakin osittain oli näin selvillä.

Missään lähteissäni ei mainittu kirkon palovakuutusta tai sitä, että kirkon raunioita, asiakirjoja tai todistajalausuntoja olisi tarkasteltu mahdollisen palovakuutuksen maksamisen vuoksi. Myöskään muiden sodan tuhoamien kirkkojen kohdalla ei puhetta palovakuutusten maksamisesta ollut, vaikka eräitten kohdalla jopa yleisesityksissä kirkonrakentamiseen liittyviä tuloja ja menoja käsiteltiin. On tosin todettava, että muihin kirkkoihin tutustuin hyvin pintapuolisesti toisen käden lähteiden avulla. Arvatenkin sisällissota laskettiin sellaiseksi force majeure-syyksi, joka vapautti vakuutuslaitokset korvaamasta vahingot. Mahdollistahan on, että niillä ei olisi kerta kaikkiaan ollut edes taloudellisesti mahdollisuutta korvata kaikkia sodan aikana tuhoutuneita tai vaurioituneita vakuutettuja kohteita.

Valtio perusti sisällissodan tuhojen korjaamiseen Kapinavahinkojen lainarahaston, josta Lammin seurakunta päätti anoa pitempiaikaista lainaa 300 000 markkaa selvitäkseen kalliimmista lyhytaikaisista lainoista, joita se oli ottanut rakennushankkeen aikana. Laina-anomusta selvitettiin vuoden 1921 aikana, eli sen jälkeen, kun kirkon korjausrakentaminen oli jo toteutettu.

¹¹³ LSka III G lg 2. Kirkonrakennustoimikunnan pöytäkirjat 22.1.1920 ja 11.2.1920. LSka III H ba 1. Kustannusarvio Lammin kirkon koristemaalauksista. Lopullisesti päivätty 1.3.1920.

¹¹⁴ Mommilan kirkko 1904.

Aiempi anomus oli pysähtynyt siihen, ettei mukana ollut kunnan mielipidettä asiasta. Lammin kunnanvaltuusto puolsi yksimielisesti seurakunnan lainaanomusta. Kunnanvaltuuston puheenjohtaja siirsi asian seuraavaksi Hämeen läänin maaherralle lausuntoa varten.¹¹⁵ Maaherra puolsi päätöstä ja lainaa anottiinkin seuraavaksi valtioneuvostolta Lammin kunnan nimissä. Vaikka lainaa anottiin kirkkoa varten, perusteluina esitetään myös muita vaurioita:

Niinkuin on tunnettua, tuhoutui Lammin Seurakunnan kirkko kapinassa ja sen uudelleen rakennuttaminen on seurakunnalta vaatinut miltei ylivoimaisia uhrauksia. Vielä voin anomuksen tueksi mainita, että Lammin kunta ja sen yksityiset jäsenet saivat suuria vaurioita kapinan johdosta, ja tulipaloista, joista mainittakoon kaksi palanutta kansakoulua, y.m.¹¹⁶

Valtioneuvoston vastaus anomukseen oli lyhyt ja kielteinen. Asiaa oli sille esitelty, mutta se ei ollut nähnyt syytä suostua anomukseen.¹¹⁷ Perusteluja päätökselle ei mukana ole ja otaksunkin, että myöskään valtiolla ei ollut tuossa vaiheessa taloudellista mahdollisuutta korvata edes lainananholla kaikkia sodan aiheuttamia tuhoja rahastostaan.

Sen sijaan kirkonkelloanomukseen saatiin myönteisempi vastaus. Seurakunta teki anomuksen saadakseen "lahjaksi jostain Valtion haltuun joutuneesta kreikkalais-katolisesta kirkosta kolme kokonsa ja äänensä puolesta sopivaa kelloa". Kirkollis- ja Opetusministeriö lahjoitti Lammin seurakunnalle Viipurin Papulan kasarmin sotilaskirkon kolme suurinta kelloa. Itse sotilaskirkko oli luovutettu Viipurin NMKY:lle.¹¹⁸

¹¹⁵ LSka III H ba 1, Ote Lammin kunnanvaltuuston kokouksen pöytäkirjasta 30.12.1920. Kunnanvaltuuston puheenjohtaja Hämeen läänin maaherralle 20.2.1921. Hämeen läänin maaherran päätös n:o 535 2.3.1921.

¹¹⁶ LSka III H ba 1, H.J.Peltola Lammin kunnan puolesta Suomen valtioneuvostolle 31.3.1921.

¹¹⁷ LSka III H ba 1, Valtioneuvoston päätös 6.5.1921.

¹¹⁸ LSka III H ba 1, Kirkollis- ja Opetusministeriön päätös n:o 4838/505 A.D. 706/161 1919.

6. MUINAISTIETEELLINEN TOIMIKUNTA

Keskiaikaisen kirkon korjaamiseen vaikutti monitahoisempi lainsäädäntö kuin uuden kirkon rakentamiseen uudelle paikalle. Muinaismuistojen suojelua varten asetettu viranomainen pyrki lainsäädännön puitteissa puuttumaan korjaustoimiin. Suomessa tämä viranomainen oli Muinaistieteellinen toimikunta. Väitöskirjassaan Leena Valkeapää tutki sen vaikutusta keskiaikaisten kirkkojen korjaukseen ja seuraavassa pohjaankin yleisesityksen hänen tutkimukseensa.

6.1. Kirkon korjaukseen vaikuttanut lainsäädäntö

Vuoden 1869 kirkkolaisissa säädettiin uusien kirkkojen rakentamisesta ja vanhojen kirkkojen suuremmista korjaamisista. Laissa määrätään, että kirkkokokouksen tulee valmistella kirkon, tapulin tai hautausmaan rakentamis- tai korjausasia. Mikäli kyseessä oli uuden rakentaminen tai ”vanhan sisustaminen”, tuli kirkkoherran lähettää päätös tuomiokapituliin, joka toimittaa asian oman lausuntonsa kanssa esivallan tarkastettavaksi. Seurakunta ja kirkkoherra päättävät, onko korjaaminen tarpeellista. Jos heidän kesken tuli erimielisyyttä rakennushankkeen tarpeellisuudesta tai laajuudesta, tuomiokapitulin tuli ratkaista asia. Seurakunnalla oli oman kantansa vastaiseen päätökseen valitusoikeus, kirkkoherran kannan vastainen päätös sen sijaan sitoi häntä.¹¹⁹

Samassa laissa säädetään seuraavasti:

Seurakunnan kirkkoherranviran avonaisena ollessa älköön ruvettako kirkon uuteen rakentamiseen taikka kalliimpaan parantamiseen, elleivät erinomaisen pakottavat syyt sitä välttämättömästi vaadi.¹²⁰

¹¹⁹ Kirkkolaki 1869, § 292-294.

¹²⁰ Kirkkolaki 1869, § 291.

Koska kirkkolaki asetti kirkkoherralle virkavastuun kirkonrakentamis- ja korjaushankkeissa, olikin mielekästä samalla edellyttää, että kirkkoherra oli vakituisena virassaan.

Pykälä tuli ajankohtaiseksi Lammin kirkon tapauksessa. Seurakunnan kirkkoherra toimitti töitensä virkaatekeväenä, eli vakinaista kirkkoherraa ei ollut. Kuitenkin kirkon tuhoutuminen jätti seurakunnan kirkonkylän ilman kirkkoa. Lammin seurakunnalla oli kuitenkin ”erinomaisen pakottava syy” rakentaa tai kalliisti korjata kirkko. Varaus lakipykälään on aikanaan arvatenkin asetettu juuri näitä tapauksia varten, joissa kirkko jostakin syystä tuhoutuu tai vaurioituu äkillisesti niin pahoin, että seurakunta on pakotettu korjauttamaan sen tai rakennuttamaan uuden, vaikka vakinaista kirkkoherraa ei olisikaan. Sama laki toteaaakin heti ensimmäisessä lauseessa alkaessaan käsitellä kirkon omaisuutta, että kussakin ”seurakunnassa pitää oleman kirkko”.¹²¹

Leena Valkeapää toteaa tutkimuksessaan, että lain voimassaoloaikana tuomiokapituli yleensä antoi korjaussuunnitelmiin puoltavan lausunnon ja ohjasi asian eteenpäin sekä lähetti paperit viimein takaisin seurakunnalle. Lammin kirkon kohdalla tuomiokapituli puolsi rakennushanketta vedoten juuri kirkkolain 291. pykälään.

Itsenäisyyden ajan alussa julkista rakentamista ohjasi Yleisten rakennusten ylihallitus jo vuonna 1865 annetun lain nojalla. Ylihallituksen tehtäviin kuului julkisten rakennusten suunnittelu ja valvonta. Koska kirkot olivat julkisia rakennuksia, mutta eivät valtion omaisuutta, ylihallitus oli niiden suhteen valvova ja tarkastava viranomainen. Suoranaisesti vuoden 1865 ohjesäännössä Yleisten rakennusten Ylihallitukselle vain yksi pykälä käsittelee kirkkojen rakentamista ja sekin määrittelee lähinnä mitä asiakirjoja uusista rakennettavista kirkoista tuli tehdä, eli asemapiirros, julkisivupiirroksiset,

¹²¹ Kirkkolaki 1869, § 290. Lamilla oli tosin Mommilan kirkko, mutta se sijaitsi maantieteellisesti pitkän ja kapean kunnan toisessa päässä. Se ei olisi täyttänyt kokonsakaan puolesta vaatimuksia ja se oli rakennettu lähinnä kartanon seudun rukoushuoneeksi, joka Alfred Kordelinin henkilökohtaisen vaikutuksen vuoksi sai nopeasti kirkkoerioikeudet.

leikkauspiirros, detaljipiirroksia, kustannusarvio ja työselitys. Ilmeisesti pykälää sovellettiin myös korjattaviin kirkkoihin. Käytännössä Ylihallitus pystyi vaikuttamaan voimakkaasti korjaussuunnitelmiin, kun ne lähetettiin sille lausuntoa varten kirkollisasiain toimituskunnasta. Muinaistieteellisen toimikunnan perustamisen jälkeen Ylihallitus kysyi sen lausuntoa suunnitelmista ja useimmiten noudatti sitä.¹²²

Muinaismuistoasetus eli asetus muinaisaikaisten muistomerkkien rauhoittamisesta ja suojelemisesta annettiin vuonna 1883. Laki koski sekä kiinteitä muinaisjäännöksiä että irtainta muinaisesineistöä. Kiinteiksi muinaisjäännöksiksi määriteltiin mm. kirkkojen, kappeleiden ja rukoushuoneitten rauniot.¹²³

Suojeltavien muinaismuistojen tuli olla sen ikäisiä, ettei niitä voinut enää katsoa yksityisen henkilön omistamiksi. Näin asetuksen ulkopuolelle jäivät käytössä olevat, jonkun omistamat rakennukset, kuten käytössä olevat kirkot. Käytännössä muinaisjäännökseksi laskettiin paitsi rauniot, myös pystyssä olevat, mutta käytöstä pois jääneet rakennukset eli autiokirkot.¹²⁴

Erityisesti asetuksessa huomioitiin julkisten rakennusten seinien ja holvien vanhat maalaukset ja kirjoitukset. Niitä ei saanut hävittää, maalata tai rapata ennen kuin asiasta oli ilmoitettu Muinaistieteelliselle toimikunnalle ja annettu sille tilaisuus tutkia ja dokumentoida maalaukset.¹²⁵ Tämä oli tärkeätä suojeltaessa keskiaikaisten kirkkoja jotka eivät olleet raunioina. Maalaukset olivat seikka, joihin vetoamalla Toimikunta saattoi puuttua kirkon korjaussuunnitelmaan, koska ne kuuluivat kiinteästi rakennukseen eli seiniin tai holveihin. Niinpä Toimikunta kiinnittikin paljon huomiota seinämaalauksiin.¹²⁶ Myös Lammin kirkosta niitä etsittiin vuosien 1890 ja 1920 korjausten yhteydessä kuitenkin löytämättä.

¹²² Valkeapää 2000, 92-93. Yleisten rakennusten Ylihallituksen ohjesääntö 1865.

¹²³ Muinaismuistoasetus 1883, § 2.

¹²⁴ Härö 1984, 73.

¹²⁵ Muinaismuistoasetus 1883, § 8.

Asetuksessa otettiin suojelun piiriin myös rakennuksissa oleva irtain tavara, vaikka ne eivät varsinaisia muinaisjäännöksiä olleetkaan, vaan lähinnä todistivat entisten aikojen tavoista ja taidoista. Esineitä ei saanut hävittää tai hukata ilman, että asiasta ilmoitettiin Muinaistieteelliselle toimikunnalle. Toimikunnalla oli mahdollisuus dokumentoida esine tai lunastaa se valtiolle.¹²⁷

Muinaismuistoasetuksen toimeenpaneuvaksi elimeksi muodostui Arkeologinen toimisto, jonka nimeksi vakiintui 1900-luvun alkupuolella Muinaistieteellinen toimikunta. Julistus arkeologisen toimiston asettamisesta annettiin vuonna 1884 eli seuraavana vuonna muinaismuistoasetuksen antamisen jälkeen. Alkuun Toimikunnan kokoonpanoksi määrättiin valtionarkeologi, joka oli vakinainen ja seitsemän jäsentä, jotka valittiin kolmeksi vuodeksi kerrallaan. Valtionarkeologin johtosäännössä Toimikunnan tehtäviksi määriteltiin paitsi muinaismuistoasetuksen toteuttaminen, myös muinaismuistojen järjestelmällinen tutkiminen ja tiedon levittäminen muinaismuistoista.¹²⁸

Keskiaikaisiin kirkkoihin toimikunta pystyi vaikuttamaan lausunnoillaan. Lausuntoa varten se pyysi asiantuntijaselvitystä, jonka 1800-luvun loppuun asti antoi lähes poikkeuksetta Emil Nervander. Selvitys vaikutti suuresti Toimikunnan lausuntoon, joka taas yleensä hyväksyttiin Yleisten rakennusten ylihallituksessa, Kirkollisasiain toimikunnassa sekä tuomiokapitulissa. Yleensä Toimikunnalla oli suora yhteys seurakuntaan joko valtionarkeologin tai käyttämänsä asiantuntijan välityksellä. Toimikunta vakiinnutti nopeasti paikansa keskiaikaisten kirkkojen korjauksen asiantuntijaorganisaationa.¹²⁹

Muinaismuistoasetuksen antamisen jälkeen kansalaisten ja seurakuntalaisten asenteet muuttuivat pikku hiljaa kirkkojen suojelulle ja säilyttämiselle myönteisemmäksi. Tähän tosin vaikuttivat muutkin seikat, erityisesti se, että

¹²⁶ Valkeapää 2000, 93.

¹²⁷ Muinaismuistoasetus 1883, § 9.

¹²⁸ Valkeapää 2000, 94.

¹²⁹ Sama.

keskiaikaiset kirkot koettiin yhä enemmän todisteeksi kansakunnan pitkästä historiasta.¹³⁰

6.2. Lammin seurakunnan suhde Muinaistieteelliseen toimikuntaan

Lammilla oltiin itsenäisyyden alun aikaan jo ylpeitä kirkon keskiaikaisuudesta. Palon jälkeen haluttiin ensin selvittää, oliko vanhan kirkon palosta säilyneillä osilla vielä käyttöä. Jos vastaus olisi ollut kielteinen, olisi ilmeisesti ruvettu pohtimaan kokonaan uuden kirkon rakentamista. Kirkonkokouspöytäkirjassa todettiin:

Siinä tarkoituksessa on ensi tilassa joltain päteväksi ja taitavaksi tunnetulta kirkkoarkkitehdiltä hankittava tarkka ja perusteellinen lausunto siitä, vieläkö äsken palaneen vanhan ja arvokkaan kirkon jällelle jääneet jyrkät kiviseinät edelleenkin voisivat palvella alkuperäistä ylevää tarkoitustansa.¹³¹

Tulipalon jäljiltä kirkosta oli jäljellä kiviset seinät, jotka oli rakennettu keskiajalla. Alarik Tavaststjärnan ottamassa kuvassa vuodelta 1919 näkyy noesta puhdistettujen kiviseinien lisäksi tukirakenteita ja uusien betonikupolien hahmo. (Kuva 6.) Juuri muuta ei keskiaikaisesta kirkkorakennuksesta ollut jäljellä aiemminkaan, koska sisätilaa oli korjattu ja muutettu niin paljon jo aiemminkin. Edellinen sisätilat kokonaan uudistanut korjaus oli tehty vain kolmekymmentä vuotta aiemmin. Paikkakunnalla oli varmaan elossa monia ihmisiä, jotka muistivat vielä edellisenkin, ennen vuotta 1890 olleen interiöörin. Ei ollut havaittavissa mitään tarvetta rakentaa sisätiloja samantaisiksi kuin ennen sotaa, vaan niistä haluttiin tarkoituksenmukaiset ja ajan vaatimuksia vastaavat. Paloturvallisuus erityisesti oli tärkeätä.

Varmaan seurakunnalle oli tärkeätä myös se mahdollinen säästö, minkä vanhojen seinien käyttö aiheutti. Ennen kaikkea oltiin kuitenkin iloisia siitä, että

¹³⁰ Valkeapää 1998, 196.

¹³¹ LSka II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 13.5.1918.

ikänsä vuoksi arvokkaita seiniä voitiin edelleen käyttää. Niiden muinaismuistoarvosta oltiin tietoisia.¹³²

Suhde vanhaan kirkkoon lienee ollut sekä ulko- että sisäsyntyistä. Paikkakunnalla oltiin ylpeitä siitä, että pitäjä oli vanhaa kulttuuriseutua, jonka selvimpänä ilmentymänä seisoj kylän keskellä ikivanha kirkko, jota oppineet kävivät katsomassa. Toisaalta kirkko kuului osana kotiseututunteeseen. Leena Valkeapää toteaa sääksmäkeläisistä, että palanut ja suurelta osin uudelleen rakennettava ”kirkko edusti heille menneisyydelle ja jatkuvuudelle perustuvaa identiteettiä. Kirkko oli historian, kotiseudun ja isänmaan rakkauden konkretisoituma, jonka korvaamista jollakin täysin uudella ei edes vakavasti harkittu.”¹³³ Sama sopinee lammilaisiin, sitä suuremmalla syyllä kun ajatellaan historiallista tilannetta, jossa heidän kirkkonsa tuhoutui.

Ilmoitusvelvollisuus Muinaistieteelliselle toimikunnalle oli seurakunnassa selvillä, tosin pöytäkirjassa puhuttiin Suomen Muinaismuistoyhdistyksestä. Ilmoituksesta vastasi Usko Nyström ennen kirkon rakentamisen aloittamista.¹³⁴ Myös Yleisten rakennusten ylihallitus alisti kirkon piirroset Muinaistieteellisen toimikunnan tarkasteltavaksi lausuntoa varten.¹³⁵

Ennen edellistä, vuoden 1890 kirkonkorjausta kirkossa tehtiin inventointi, jonka suoritti Theodor Schvindt. Silloin ilmoitus oli ensin tehty Muinaismuistoyhdistykselle, josta saattaa johtua tämä myöhempikin sekaannus Yhdistyksen ja Toimikunnan välillä. Yhdistyksen toiminta oli muutenkin tuttua, olihan sen retkikunta käynyt Lammilla vuonna 1892. Retken seurauksena heräsi kiinnostus Lammilla oleviin keskiaikaisiin veistoksiin ja muuhun vanhaan esineistöön, jota luovutettiin sitten Kansallismuseolle ja Hämeen museolle. Koska yhdistyksen retken seurauksena seurakunta oli useampaan otteeseen tekemisissä muinaismuistoihin liittyvien viranomaisten kanssa,

¹³² LSka II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 15.7.1918.

¹³³ Valkeapää 1993, 114.

¹³⁴ LSka II C a 1, Kirkonkokouksen pöytäkirja 10.8.1918.

¹³⁵ *Analecta Archaeologica Fennica* IV 1922, 106.

Muinaismuistoyhdistys lienee kaikin puolin ollut tutumpi kuin Muinaistieteellinen toimikunta. Kun esineitten luovuttamisesta museoon käytiin kirjeenvaihtoa, kirjeet oli allekirjoittanut valtionarkeologi eikä Muinaistieteellinen toimikunta. Nimien samankaltaisuus lienee aiheuttanut sekaannusta muillakin paikkakunnilla kuin Lammilla.

6.3. Muinaistieteellisen toimikunnan lausunto

Kun Yleisten rakennusten ylihallitus oli saanut anomuksen vahvistaa Usko Nyströmin piirustukset Lammin kirkkoa varten, se alisti asian Muinaistieteelliselle toimikunnalle. (Kuvat 10. ja 11.) Tämä pyysi asiasta arkkitehti Alarik Tavaststjernan ja intendentti Juhani Rinteen lausunnot. Tavaststjernan lausunnosta on kopio sekä Lammin seurakunnan että Museoviraston arkistoissa, Rinteen erillistä lausuntoa asiasta sen sijaan en löytänyt. Oletankin, että Rinteen mielipiteet ovat taustalla silloin kun Toimikunnan lopullinen lausunto poikkeaa Tavaststjernan antamasta.

Lausuntonsa aluksi Tavaststjerna toteaa, että kirkosta on jäljellä vain muurit aukkoineen ja näin ollen Nyströmillä on ollut vapaat kädet toteuttaa interiööri haluamallaan tavalla. Tavaststjerna suhtautuu suunnitelmaan myönteisesti. Koska kirkossa ei ole ollut havaittavissa vanhoja (keskiaikaisia) kiviholveja, voi arkkitehti hänen mielestään toteuttaa itseään mieluummin kuin "koittaa palauttaa kirkon interiöörissä 'otaksutut' aikaisemmat muodot". Näin interiöörin piirustuksia tulee tarkastella pikemmin esteettiseltä kuin arkeologiselta kannalta, koska oletettavasti mitään säilytettävää tai konservoitavaa ei ole. Vaikka tutkimuksissa löytyisikin merkkejä vanhasta holvauksesta, niiden uudelleen rakentaminen tekisi teennäisen vaikutuksen.¹³⁶

Tavaststjerna toteaa, että ensisilmäyksellä kirkon eksteriööri ja interiööri saattavat vaikuttaa ristiriitaiselta, mutta syvemmän tarkkailun jälkeen asia ei

näin ole. Vaikka betoniholvit eivät noudata mitään goottilaisia esikuvia, hänen mielestään sisätilan piirroksissa on goottilaista sävyä:

gotiikan sisäinen, taiteellinen periaate, kohoavat linjat, jotka mieluiten välittömästi siirtyvät yhdestä arkkitehtoonisesta osasta toiseen (esim. seinästä kattoon) vallitsee nimittäin interiöörin yleissävyä.

Kun Tavaststjerna puhuu gotiikasta, hän tarkoittaa suomalaisia myöhäiskeskiaikaisia kirkkoja. Suunnitelma ei muistuta hänen mielestään eurooppalaista gotiikkaa vaan "meidän gotiikkaamme", jossa esiintyy samanlaisia suuria ehjiä pintoja kuin Nyströmin suunnitelmassa. Lisäksi hänen mielestään erilaisia tyylejä voi yhdistää, jos osaa asiansa ja tästä esimerkkinä on saarnatuoli, jonka "leikkivä sirous mieluummin muistuttaa rokokoota kuin gotiikkaa". (Kuva 22.)

Toisaalta Tavaststjerna on tyytyväinen, koska palaneen kellotapulिन tilalle suunnitteilla oleva uusi muistuttaa entistä vain pienin muutoksin. (Kuva 8.) Tämä siksi, että kirkon ulkopuolen, siis vanhat muurit ja kellotapulिन näkee yhdellä silmäyksellä, kun taas sisätilan näkee eri aikaan kuin ulkopuolen. Hänen mielestään Nyström on hyvin ottanut huomioon ympäristön odotukset.

Kaikenkaikkiaan Tavaststjerna on piirroksiin tyytyväinen. Hän hyväksyy myös kellotapulیا ja kirkkoa yhdistävän pergolan, koska se on käytännöllinen ja korostaa interiöörin luomaa vaikutelmaa. Muinaistieteellinen toimikunta ei kuitenkaan lausunnossaan pergolaa puolla, vaan toteaa sen vieraaksi elementiksi suomalaisille kirkoille, varsinkin keskiaikaisille. Toimikunta kaipaisi myös interiöörin arkkitehtuurin yksityiskohtiin enemmän viitteitä keskiaikaan:

arkkitehti - - - enemmän kuin mitä piirustusten mukaan nyt voi päättää, seuraisi keskiaikaista rakennustaidettamme, ja sen kautta käyttäisi

¹³⁶ MVTo, Lammin kirkko, Alarik Tavaststjernerin lausunto Muinaistieteelliselle toimikunnalle 27.2.1919.

hyväkseen harvinaista tapausta, jossa rakennustaide meillä voi perustua historialliselle pohjalle.¹³⁷

Myös muutamiin pienempiin erikseen mainittuihin yksityiskohtiin Toimikunta puuttui. Kuitenkin se puolsi piirrostensa hyväksymistä, mutta halusi saattaa mielipiteensä Nyströmin tietoon, jotta tämä ottaisi sen kannan huomioon. Näin tapahtuikin; pergolaa ei kirkkoon rakennettu. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomuksessa todetaan, että

- - - ehdotusten hyväksymistä erinäisillä muutoksilla on Valtioneuvosto, kuten sen Kirkollis- ja Opetusministeriön kirjelmässä - - - on ilmoitettu, vahvistanut ehdotukset toteutettaviksi Toimikunnan lausunnossa esitettyjen mielipiteiden mukaisesti.¹³⁸

Pienemmät huomautukset olivat lähinnä kosmeettisia. Saarnatuoli tuli siirtää lähemmäs sakastin ovea eli kauemmas alttarista ja ehtoollispöydästä, samoin kuin lähimmät penkit. Toimikunta suositteli myös läntisen sisäänkäynnin sisäovien muuttamista niin, että oviaukko olisi mahdollisimman leveä ja näin palvelisi käytännöllisiä tarpeita.

On mielenkiintoista, että kirkon piirustukset hyväksyttiin näin pienin muutoksina, vaikka tunnustettiin, että arkkitehtuuri oli selkeästi Nyströmin hengen tuotetta. Kirkossahan olisi ollut mahdollista nyt toteuttaa asun palauttaminen oletettuun keskiaikaiseen asuunsa tai palauttaa ennen vuoden 1890 korjausta ollut asu puisine tynnyriholveineen. Toisaalta kirkko oli niin pahoin tuhoutunut, että se oli pakko korjata tai rakentaa uusi kirkko, jotta Lammin kirkonkylällä sellainen ylipäätään olisi. Tässä kohdassa tilanne erosi Lammin kirkon edellisestä korjauksesta tai muista kirkoista, joita korjattiin siksi, että ne olivat menneet huonoon kuntoon ajan ja käytön kuluttavan vaikutuksen vuoksi.¹³⁹ Ehkä Toimikunnassa ajateltiin seurakunnan käytännön toimintaa ja annettiin

¹³⁷ LSka III H ba 1, Kirkollis- ja opetusministeriön kirje Porvoon hiippakunnan tuomiokapitulille 3.4.1919.

¹³⁸ *Analecta Archaeologica Fennica* VI 1922, 107.

¹³⁹ Tosin Lammin kirkko oli varmaan hyvin huonossa kunnossa edellisen korjauksenkin aikaan, koska sitä oli mietitty liki vuosikymmen. Samoin muitakin kirkkoja seurakunnat korjasivat vasta monen huomautuksen jälkeen ja kun rakennus alkoi olla erittäin huonossa kunnossa. Niissä kuitenkin oli katto pään päällä. Kts. esim. Valkeapää 2000, 62.

korjaamiselle puolto, jotta kirkkokansa saisi pyhäkkönsä valmiiksi ilman ylimääräistä viivyttelyä.

Hyväksyessään piirustukset valtioneuvosto asetti samalla kirkon rakennustyön Yleisten rakennusten ylihallituksen asetuksenmukaisen valvonnan alaiseksi. Seurakunnan tuli myös ilmoittaa hyvissä ajoin rakennustöiden alkamisesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle, jotta tämän edustaja voisi tulla tutkimaan kirkkoa.¹⁴⁰ Muinaistieteellinen toimikunta tutkikin kirkon vuonna 1918 jotta mahdolliset keskiaikaiset kalkkimaalaukset löytyisivät. Myös vuonna 1920 Alarik Tavaststjerna kävi tutkimassa kirkkoa. Kuten aiemmin jo on todettu, kalkkimaalauksia ei Lammin kirkosta löytynyt.¹⁴¹

¹⁴⁰ LSka III H ba 1, Kirkollis- ja opetusministeriön kirje Porvoon hiippakunnan tuomiokapitulille 3.4.1919.

¹⁴¹ *Analecta Archaeologica Fennica* IV 1922, 118, 156.

7. LAMMIN KIRKON INTERIÖÖRI JA SEN TEKIJÄT

Vaikka kirkon interiöörin muotoutumiseen vaikutti ainakin kolmen henkilön työn tulos, olen tullut siihen tulokseen, että eniten siihen sittenkin vaikutti Usko Nyström. Hänen arkkitehtuurinsa määrittelee tilan ja toimii pohjana Bruno Tuukkanen maalauksille ja taustana Johann Friedlin alttarikaapille, krusifiksille ja saarnatuolin koristelulle. Nyströmin mielipide oli keskeinen myös maalauskoristelussa ja sisustuksessa. Tuukkanen suunnitteli ja toteutti ehdotuksensa Nyströmin pyynnöstä ja hänen kanssaan yhteistyössä. Seinille tuskin pääsi värejä ja muotoja, joita Nyström ei olisi hyväksynyt. Friedl toteutti työnsä itsenäisesti ja alttarikaappi hankittiin Lammille kun se oli jo valmistunut. Kuitenkin työ sai Nyströmin siunauksen ja saatettiin jopa hankkia kirkkoon hänen ehdotuksestaan.

Kärjistetysti voidaan jopa sanoa, että kyseessä on Usko Nyströmin ideoiden toteutuma, hänen kokonaistaideteoksensa. Interiööri valmistui hänen ohjauksessaan ja hän vaikutti sen yksityiskohtiin mielipiteillään ja valinnoillaan.

7.1. Usko Nyströmin arkkitehtuuri

Usko Nyström (1861-1925) valmistui arkkitehdiksi polyteknillisestä opistosta vuonna 1888. Hän jatkoi opintojaan vuosina 1890-92 tuohon aikaan klassisesti suuntautuneessa École-des-Beaux-Artissa Pariisissa. Palattuaan Suomeen hän opetti ensin Taideteollisessa keskuskoulussa ja Polyteknisessä opistossa sekä vuodesta 1908 Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosaston antiikin ja keskiajan rakennustaiteen historian opettajana. Työn ohessa hän matkusti ja tutustui laajasti Euroopan keskiaikaiseen ja klassiseen rakennustaiteeseen.¹⁴² Nyströmin entinen oppilas antaa hänestä kuvan innokkaana ja eläytyvänä opettajana, joka avasi opiskelijoille oven antiikin maailmaan. Klassisesta taustasta huolimatta Nyströmin omat työt sijoittuvat toiseen tyyliin:

Ainutlaatuinen fantasia olikin ehkä hänen suurin rikkautensa – ja kenties myös suurin vaaransa. Aikana, jolloin voimakas mielikuvitus merkitsi voimakkaampia taiteellisia mahdollisuuksia, kuten vuosisadan-käänteeseen tyylitemmellysten aikana – kuuluivat hänen työnsä silloisen suunnan edullisimpiin tuotteisiin.¹⁴³

Henrik Lilius pohtii Usko Nyströmin suunnitteleman Imatran valtionhotellin yhteydessä, mikä ”silloinen suunta” Nyströmin kohdalla oli. Hän toteaa, että hiipuvan klassismin rinnalle oli vuosisadan alussa nousemassa kansainvälinen jugend ja kansallisromantiikka. Näiden hän ajattelee pohjautuvan Arts and Crafts- liikkeen arkkitehtuuriin, jolle oli tyypillistä antiklassismi ja tietty epähistoriallisuus. Lilius liittää valtionhotellin tähän englantilaiseen perinteeseen liittyvään arkkitehtisuuntaukseen, jossa esiintyy pohjakaavan ja kokonaishahmon monimuotoisuutta, runsaita ulkonemia, savupiippuja, torneja sekä harmaakiven ja rappauspinnan yhdistelyä. Nyströmin työ on lähempänä kansainvälistä jugendia kuin suomalaisemmaksi miellettyä kansallisromantiikkaa.¹⁴⁴

Lammin kirkon pohjakaavan ja ulkoarkkitehtuurin rajoittavana tekijänä toimivat vanhat kiviseinät, joiden väliin uudisrakennus tuli ujuttaa. Edelliseen sopii kuitenkin mielestäni se, että Nyströmin arkkitehtuuri on tietyllä tavalla epähistoriallista. Siinä ei tavoitella kirkon edellistä sisätilan asua eikä mahdollisia aiempia asuja, ei myöskään suoranaisesti Keski-Euroopan keskiaikaisten kirkkojen interiöörien henkeä. Nyström on ollut hyvin tietoinen perinteestä, hänellä on ollut muistokirjoituksen mukaan ”eurooppalaisenkin mittakaavan mukaan rikas tietovarasto”. Johtopäätökseni onkin, että hän on erittäin tietoisesti valinnut Lammin kirkon vuosisadan vaihteen ja alun muotokieleen liittyvät arkkitehtoniset ratkaisut.

Lammin kirkon sisäkatto muodostuu neljästä vyökaarien ja näennäisten ruodesysteemien kannattamasta betonikuvusta (kuvat 17. ja 18.). Kupujen

¹⁴² Kansallinen elämänkerrasto IV 1932, 257.

¹⁴³ A. A. V. Arkkitehti 1/1925.

neljästä kulmasta lähtee alas suippenevat ruoteitten muodostamat kolmiot, pendenttiivit. Länsiseinällä oleva urkuparvi lepää kolmen matalan aasinselkäkaaren varassa (kuva 16.). Kuoriosan lattia kohoaa hieman muuta kirkkosalia korkeammalle. Ehtoollispöytä on puoliympyrän muotoinen, samoin kuin alttarille nousevat kolme porrasta (kuva 15.). Kirkossa on seitsemän suurta pyörökaarista ikkunaa ja länsipäädyssä suuri pyöröikkuna. Betonipaanuilla katetussa katossa on neljä pientä ikkunaa molemmilla puolilla kirkkoa. Nyström suunnitteli myös penkit ja saarnatuolin, jota koristavat Friedlin puuleikkaukset (kuva 22.).

Usko Nyström kirjoitti artikkeleita sekä arkkitehtuurista että taiteesta sekä käsiteollisuudesta, joka oli yksi hänen innostuksensa kohde. Käsiteollisuuslehdessä ilmestynyt kaksiosainen artikkeli ”Mietelmiä kauniista” kertoo hänen esteettisistä ihanteistaan, joita varmaan voi soveltaa myös hänen arkkitehtuuriinsa. Ainakin se valaisee sitä, miten klassisen koulutuksen saanut antiikin arkkitehtuurin historian opettaja pystyi yhdistämään taustansa ja ajan virtaukset, jotka tulevat esille hänen töissään. Tekstissä hän viittaa useaan otteeseen John Ruskiniin, joka tunnetaan Arts and Crafts- liikkeen taustaideologina.

Nyström kiinnittää huomiota siihen, kuin huippuun hiottu, täydellinen käsityön tuote kiinnostaa katselijaa vain niin kauan, kun tämä toteaa täydellisyyden ja ihmettelee kuinka joku on osannut sen tehdä. Liian täydellisestä ja säännöllisestä esineestä on kadonnut sielu ja sen saattaisi tehdä kone halvemmalla ja monin kappalein. Hänen mielestään kauniiseen esineeseen kuuluu erottamattomasti vaihtelu ja tietty epäsäännöllisyys, jotka tekevät siitä mielenkiintoisen.

Vaihtelua mieleemme halajaa, se kun on elämän merkki. ”Huvittava on vaihtelevaisuus,” sanoo jo kireä roomalainenkin, vapautta rakastavana hän sen oivalsi.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Lilius 1983, 44-46.

Näin Nyström siis yhdisti antiikin klassisen arkkitehtuurin takana olleet roomalaiset ja vuosisadan alun maun, joka tuotti vaihtelevuuteen nojaavaa arkkitehtuuria. Hänen mukaansa vaihtelunhalu on yleisinhimillinen ja kaikkeen oikeasti kauniiseen liittyvä ominaisuus. Kuitenkin kun Nyströmin kauneusihanteeseen kuului vaihtelu näin selkeästi, voidaan otaksua, että kansallisromantiikan, jugendin tai Arts and Crafts- liikkeen estetiikka sopi siihen paremmin kuin paljon säännöllisempi klassismi. Nyström oli omaksunut miehuusvuosiensa esteettiset ihanteet, vaikka oli hyvin perillä arkkitehtuurin historian muistakin vaihtoehtoista.

Esteettisten mieltelmien vastapainoksi Nyström mielti myös hyvin käytännöllisiä arkkitehdin työhön liittyviä seikkoja, kuten eri rakennusmateriaalien ominaisuuksia. Hän käytti myöhemmissä töissään, kuten esimerkiksi Lammin kirkossa, teräsbetonia. Arkitekten-lehden numerossa IV/1917 hän referoi betoniin liittyviä havaintojaan ja esittelee harjoitelman betonikirkkoa varten.

Alkuperäisen idean suunnitelman kehittelylle oli antanut Varnhemmin kirkko Ruotsissa ja sen tukirakenteena toimivat voimakkaat pilarit. Suunnitelmassaan hän korvasi raskastekoiset pilarit teräsbetonirakenteella, joka työntyy sisäänpäin ikkunoiden kohdalla ja ulospäin niiden välissä, eli niissä kohdissa, missä vanhoissa kirkoissa on pilari. Täten kirkon ulkomuoto edelleen muistuttaa vanhoja kirkkoja. Ulkomuotoa hän ei kuitenkaan ole valinnut perinteiden vuoksi vaan siksi, että se sopi myös uuteen sisältöön. Näin sisätilan seinästä tulee elävä. Hän kysyi, mitä etua hänen suunnitelmastaan konstruktiosta on tavalliseen verrattuna ja totesi, että se tekee seinistä maksimaalisen vahvoja samalla kun ne ovat minimaalisia volyymiltaan. Lopuksi Nyström toteaa, että minkäänlaista viimeistä sanaa hän ei harjoitelmassaan anna, vaan jättää kentän avoimeksi uusille yksilöllisille ratkaisuille.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Nyström, Käsitelollisuus 7-8/1910.

¹⁴⁶ Nyström, Arkitekten IV/1917.

Betonikirkkoharjoitelma, jonka pääpiirrokset ovat artikkelin yhteydessä, antaa mielenkiintoisen vertailukohdan paria vuotta myöhemmin suunniteltavalle ja toteutettavalle oikealle kirkolle Lammilla. (Kuvat 12, 13. ja 14.) Harjoitelman kirkko on ensisilmäykseltäkin hyvin samantapainen kuin Lammin kirkko. Yhteneväisyyksiä on myös piirteissä, jotka Lammilla olivat "annettuna". Harjoitelma muistuttaa suuresti ulkomuodoltaan suomalaisia keskiaikaisia kivikirkkoja. Se on suorakaiteen muotoinen, yksilaivainen ja vesikatto on jyrkkä harjakatto. Portaalinmaisesta pääoven yläpuolella on suuri ruusuikkuna. Sivuseinien ikkunat poikkeavat Lammin kirkon ikkunoista, ne ovat suuremmat ja uppoavat katon ja seinän muodostamien ulos tulevien rakenteiden väliin. Nämä rakenteet ovat muistumia Varnhemmin kirkosta. Kirkkoon on suunniteltu jopa muurinsisäiset portaat, jotka vievät takaosan lehterille. Sisältä kirkkoharjoitelma muistuttaa Lammilla toteutettua interiööriä. Sisäkaton muodostavat suuret holvit, jotka sivulta katsottuna ovat pyöreät ja leikkauskuvassa huipusta terävät, goottilaisen kaaren muotoiset. Holvien huipuissa voi pitkittäisleikkauksessa nähdä piirrosviivoja, jotka muistuttavat Lammin kirkon holvien huipuissa olevia kupuja.¹⁴⁷

Piirrosten pohjalta voikin ajatella, että keskiaikaisten kivimuurien sisään rakentaminen ei ollut Nyströmille pelkkä rajoite. Lammilla hän pääsi toteuttamaan suunnitelmaa, joka hänellä oli ollut jo aiemmin. Tämä entuudestaan valmisteltu, toisen vanhan kirkon synnyttämä ja edelleen kehitelty ajatus saattoi olla syynä myös siihen, ettei hän edes ehdottanut kirkkoon muunlaista arkkitehtuuria.

Pilareiden ja kupolien muodostamat holvit Lammin kirkossa eivät kuitenkaan olleet ennennäkemätön ratkaisu. Jo bysanttilaisissa kirkoissa on käytetty pilarien ja holvikaarien päältä kohoavaa pystysuoraa osaa, jonka päällä kupoli lepää. Komein esimerkki tästä on tietenkin Hagia Sofia Istanbulissa ja sen suuri puolipallon muotoinen kupoli. Justinianuksen hovirunoilija kuvaili vuonna 563, kun kirkkoon oli rakennettu uusi kupoli vuonna 558 sortuneen tilalle:

¹⁴⁷ Nyström, Arkitekten IV/1917.

Itää kohti aukeaa kolme puoliympyrää, ja niiden yllä, seinien pystysuoran vanteen yläpuolella, kaartuu pallon neljännes; samalla tavoin kohottaa riikinkukko monisilmäiset sulkansa kolmitöyhtöisen päänsä ja selkensä ylle.¹⁴⁸

Paljon läheisempi esimerkki tästä holviratkaisusta on Lars Sonckin suunnittelemassa Tampereen Johanneksen kirkossa, nykyisessä tuomio-kirkossa.

Kun Lammin kirkossa käytettiin teräsbetonia, sen avulla voitiin tehdä helpommin ja keveämmin rakentein ratkaisuja, jotka muuraamalla olisivat saattaneet olla vaikeampia ja kalliimpia toteuttaa. Aivan uusia ajatuksia arkkitehtuurista Nyström ei Lammin kirkossa ja kirkkoharjoittelmassaan esitä. Viisaasti hän kieltääkin sanovansa teräsbetoniarkkitehtuurista lopullista sanaa. Teräsbetonin ominaisuuksia hyödyntävää uudenlaista arkkitehtuuria tulivat kehittämään muut arkkitehdit kuin Usko Nyström.

7.2. Johann Friedlin puuveistokset

Koristeellisen kirkkotilan ihanteeseen sopivat maalatut tai veistetyt figuurit, joita liitettiin saarnatuoleihin tai alttarin koristukseksi. Lammin kirkkoon teki krusifiksin ja alttarikaapin itävaltalaisyntyinen kuvanveistäjä Johann Friedl (1863-1937). Hän oli opiskellut Wienissä Hochschule für angewandte Kunstissa ja Akademie der bildenden Künstessa. Hänet kutsuttiin kehittämään taideteollista ammattikoulutusta Helsingin veistokouluun vuonna 1891. Friedl toimi opettajana Suomessa aina 1930-luvulle saakka. Hän oli myös ammattitaitoinen konservaattori, joka tässä työssä tutustui Suomessa olevaan keskiaikaiseen kuvanveistoon.¹⁴⁹

Pekka Vähäkangas on tutkinut väitöskirjassaan maailmansotien välisen ajan kirkkotaidetta, erityisesti alttaritauluja Suomessa. Hänen mukaansa kirkko-taiteesta kiinnostuneet henkilöt itsenäisyytemme alussa kantoivat huolta

¹⁴⁸ Honour ja Fleming 1992, 276.

¹⁴⁹ Maunula, 1989, 188. Kuvataiteilijat 86 1987, 73.

kirkoissa olevan taiteen tilasta. He kokivat, että kirkkotaidetta ei arvostettu ja toisaalta se ei itse asiassa kovin korkeatasoista ollutkaan. Kirkkotaiteen kissanhännänvetoa aiheuttivat arvoksi koettu taiteilijan vapaus ja tuolle vapaudelle rajoja asettava oikean teologisen viestin välittämisen vaatimus.¹⁵⁰

Toisaalta keskustelua herätti alttaritaulun tai –koristeen muoto. Ajateltiin, että tavallisen kansan mielestä alttarilla kuului olla taulu, kankaalle, puulevylle, pahville, paperille tai vastaavalle maalattu kuva. Toisaalta eräät kirkkotaiteesta kirjoittaneet henkilöt, kuten Kristillisessä Taideseurassa toiminut Eino Sormunen olivat sitä mieltä, että kirkkoihin sopisi paremmin alttari-koristeeksi krusifiksit kuin taulut, jotka hänen mielestään enimmäkseen edustivat hyvin kaavoihin kangistunutta taidetta. Sormusen mieltymys krusifikseihin liittyi hänen kirkkoarkkitehtuuri-ihanteeseensa, joka oli suomalainen keskiaikainen kirkko. Alttaritaulujen huonon taiteellisen tason lisäksi Sormusen mukaan oli vaara, että alttaritauluissa saattoi esiintyä luterilaisen teologian vastaista ainesta. 1930-luvulla konservatiivisuus kirkkotaidekysymyksessä lisääntyi ja voitolle pääsi näkemys, että suomalaiseen kirkko sopii paremmin luterilaiseen perinteeseen kuuluva alttaritaulu kuin keskiaikaisesta katolisesta traditiosta periytyvä krusifiksi, varsinkin, jos aihe taulussa opetti kirkon mukaista pelastussanomaa.¹⁵¹ Toisaalta Vähäkangas toteaa, että taulumuotoisissakin alttarikoristeissa kaikkein suosituin on Suomessa ollut kautta aikojen aihe, joka kuvaa ristiinnaulittua Kristusta. Aihe kuvasi ajan käsityksen mukaan luterilaista uskonkäsitystä ja pelastusopin keskeistä kohtaa.¹⁵² Ymmärtääkseni tämän aiheen ajateltiin olevan hyvä myös siksi, että se kertoi kaikkien aikojen ja kaikkien uskontokuntien kristityille saman, samoin ymmärrettävän asian. Kuitenkin senkin ”lukeminen” vaatii jonkinlaisen perustiedon kristinopin perusteista. Pirkko Anttila kertoo esimerkin siitä, kuinka neuvostoajan nuoret venäläiset saattoivat tulkita ortodoksisia ikoni- ja freskomaalauksia sosialistisesta viitekehyksessä kristillisen (kreikkalais-katolisen) sijaan.¹⁵³

¹⁵⁰ Vähäkangas 1996, 67, 95.

¹⁵¹ Vähäkangas 1996, 22, 130, 136, 149.

¹⁵² Vähäkangas 1996, 154.

¹⁵³ Anttila 1998, 259.

Voidaan ajatella, että Lammin kirkon koristelu olisi vaikuttanut yhtenä pienenä osasena tämän kirkkotaidetta käsittelevän keskustelun käynnistymiseen 1920-luvulla ja Sormusen mielipiteeseen krusifikseista. Vuonna 1924 hän kirjoitti Kotiliesi-lehteen kannustavan artikkelin siitä, kuinka seurakuntalaiset voisivat huolehtia kirkkonsa ja hautausmaan viihtyisyydestä, siisteydestä ja kauneudesta. Artikkelin kuvituksena oli käytetty kuvaa Maarian kirkon alttarista ja kolmea kuvaa Lammin kirkosta. Kuvat esittivät Lammin kirkon alttarikaappia, saarnatuolia ja yleisnäkymää alttarista kaappeineen ja krusifikseineen. Tekstissä Sormunen pitää tärkeänä, että seurakuntalaisten huolehdittavana olevassa kirkossa on alttarin keskellä ristiinnaulitun kuva.¹⁵⁴

Esimerkkinä 1930-luvun alun konservatiivisuudesta Vähäkangas käyttää Helsingin Johanneksen kirkon alttarikoristehanketta. Armas Lindgren suunnitteli, että alttarille sijoitettaisiin krusifiksi ja alttarikaappi. Suunnitelmaa pidettiin liian kalliina ja se hylättiin. Kirkko oli ilman alttarikoristusta useita vuosia, kunnes sinne vuonna 1932 saatiin alttaritaulu.¹⁵⁵ Mielenkiintoista asiassa on se, että useammassakin toisen käden lähteessä kerrotaan kuulopuheena, että Johann Friedl olisi suunnitellut ja valmistanut alttarikaapin Johanneksen kirkkoa varten. Koska neuvottelut pitkittyivät, luovuttikin hän sen sitten Lammin seurakunnalle. Friedl on tehnyt Johanneksen kirkon saarnatuolin koristeet.¹⁵⁶

Tutkimusaineistossani olevissa Friedlin lausunnoissa ei Johanneksen kirkosta kuitenkaan puhuta mitään, vaan hänen sanansa on ymmärrettävissä niinkin, että hän teki työnsä Lammin kirkkoa varten. Hän esimerkiksi kiittää seurakuntaa luottamuksesta, siitä että se on antanut hänelle mahdollisuuden osallistua kirkkotilan kaunistamiseen. Toisaalta häneltä hankittiin jo valmiina ollut alttarikaappi ja lisäksi tilattiin krusifiksi ja saarnatuolin veistokoristeet. Oletan Usko Nyströmin tuoneen seurakunnan tietoon mahdollisuuden hankkia

¹⁵⁴ Sormunen, Kotiliesi 15-16/1924.

¹⁵⁵ Vähäkangas 1996, 165.

¹⁵⁶ Esim. Stenius 1990, 46. Ilvas 1990, 85.

Friedlin taidetta, samoin kuin hän pyysi Bruno Tuukkasen mukaan projektiin. Ainakin hän esitteli Friedlin alttarikaapin kirkonrakennustoimikunnalle samassa kokouksessa, jossa se päätettiin kirkkoon hankkia, samalla kun päätettiin tehdä Friedlille lisätilaus.¹⁵⁷

Museoviraston kuva-arkistossa on kaksi Friedlin itsensä kokoamaa kuva-albumia, joissa on kuvia Lammin kirkkoon tehdyistä veistotöistä. Veistoksista on yleiskuvia sekä ateljeessa, että kirkossa. Myös yksityiskohtakuvia sekä maalaamattomista, että jo maalatuista töistä on runsaasti. Muutamissa kuvissa on taiteilija työssään vaimonsa Gracen kanssa. Myös kuva palaneesta Lammin kirkosta on mukana. Siististi kokoonpannut albumit vaikuttavat mallikansioilta, joita taiteilija on saattanut käyttää esitellessään töitään mahdolliselle uudelle asiakkaalle. Esittelytekstit ovat englanniksi.¹⁵⁸

Myös albumin tekstissä Friedl sanoo, että alttarikaappi on tehty Lammin kirkkoon. Mahdollisesti hän on laatinut albumin ulkomaisia asiakkaita tai katselijoita varten, sillä hän kuvaa joitakin suomalaisen kirkkotaiteen piirteitä oman työnsä taustaksi. Hän kertoo, että käytännöllisesti kaikissa kirkoissa on alttaritaulu ja hänen työnsä on ensimmäinen uusi alttarikaappi Suomessa. Vain muutamia vanhoja triptyykejä on olemassa ja ne kaikki ovat goottilaista tyyliä, veistetty tammesta ja maalattu monilla väreillä sekä kullalla. Hän otaksuu, että ne olisi tuotu Pohjois-Saksasta Suomeen 30-vuotisen sodan aikana, kun Suomi vielä kuului Ruotsiin. Hän kertoo myös, että luterilainen kirkko on halunnut poistaa tai maalata valkoiseksi kaiken katolisen kauneuden. Aikojen kuluessa esineet olivat myös kuluneet ja siksi siirretty syrjäisempiin kohtiin kirkoissa tai viety museoihin. Nyttemmin suomalaiset arkeologit olivat ahkerasti tutkineet ja ottaneet uudelleen esille vanhoja esineitä ja maalauksia, vaikka valkoisen maalin poistaminen saattaa olla hyvin vaikeatakin. Lopuksi Friedl toteaa, että hänen alttarikaappinsa on maalattu kirkkain värein ja lammilaiset pitävät siitä suuresti.

¹⁵⁷ LSka III G lg 2. Kirkonrakennustoimikunnan pöytäkirja 7.8.1919.

¹⁵⁸ MVKu, Lammi. Joh. Friedlin kuva-albumit. 6.9.1921.

Alttarikaappi muodostuu kolmesta osasta. Keskellä on esitetty Herran ehtoollinen ja ovissa Kristus kantamassa ristiä sekä Kristuksen hautaanlaskeminen. (Kuvat 26, 27. ja 28.) Kaapin päätykolmioissa on kullattua veistoskoristelua ja päätyjen huippuina kullatut kukat. Jalustassa on ruskeaksi maalattua ornamentiikkaa. Ikkunan edessä oleva krusifiksi nousee alttarikaapin takaa. Kuten jo aiemmin on mainittu, Friedl teki myös veistokoristelut saarnatuoliin. (kuva 25.) Lisäksi kirkossa on Friedlin tekemä kynttilänjalka, jonka Usko Nyström lahjoitti seurakunnalle. Kaikki Friedlin työt on maalattu kirkkain värein ja osittain kullattu.

Alttarikaapin keskimäinen kuva esittää ensimmäistä ehtoollista niin, että Jeesus ja opetuslapset istuvat tai pitkän pöydän ääressä katsojaa vastapäätä. Asetelma on hyvin samanlainen kuin Leonardon seinämaalauksessa Pyhä ehtoollinen Milanon Santa Maria delle Graziessa. Myös opetuslasten ihmetystä on kuvattu samalla tavalla näissä kahdessa teoksessa. Aihetta on käsitelty samaan tapaan kuitenkin jo keskiajalla mm. Strassburgin ja Kölnin tuomiokirkoissa, mainitakseni saksankielisen alueen. Nämä kuva-aiheet ovat levinneet sitten laajemmalle puupiirrosten avulla.¹⁵⁹ Myöhemmin Leonardon Pyhä ehtoollinen levisi painokuvina Suomeenkin, kuten Mustasaaren ja Akaan kirkkoihin.¹⁶⁰

Alttarikaapin kirkkosalista katsoen vasemmanpuoleisessa osassa Jeesus kantaa ristiä ja on kaatunut polvilleen. Taustalla on kaksi roomalaista sotilasta. Asetelmassa on myös kaksi henkilöä, jotka auttavat ristin kantamisessa. Jeesuksen edessä polvillaan on nainen, joka ojentaa hänelle vaatetta hien kuivaamiseen. Kolmessa evankeliumissa mainitaan kyreneläinen Simon, joka pakotettiin auttamaan ristin kantamisessa.¹⁶¹ Evankeliumeissa ei kuitenkaan puhuta liinaa tarjoavasta naisesta mitään, vaan hän on kristillisessä perinteessä esiintyvä Veronika. Vanhemman tradition mukaan Veronika oli

¹⁵⁹ Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte 1937, 32, 36.

¹⁶⁰ Aiheen mukainen kuva-arkisto, JyTti, Ehtoollinen.

¹⁶¹ Raamattu, Matt. 27:32, Mark. 15:21 ja Luuk. 23:26.

verenvuototautia sairastanut nainen, jonka Jeesus paransi. Veronika oli sitten maalauttanut tai saanut oikean kuvan, vera icon, Jeesuksesta. Myöhempi traditio kertoi, että Veronika oli ojentanut Jeesukselle liinan hien pyyhkimistä varten, kun hän kantoi ristiään Golgatalle. Liinaan jäi Jeesuksen kasvojen piirteet. Tämä traditio liittyy kiinteästi katolisissa kirkoissa esiintyvään Ristintietä kuvaavan perinteeseen.¹⁶²

Myös muitten alttarikaapin kuvien ja krusifiksin kompositiot ja tapa esittää aiheet nousevat suoraan kuvallisesta perinteestä, joka oli Friedlille varmaan hyvin tuttua sekä opiskelusta että hänen näkemästään kirkollisesta taiteesta. Lähes identtisiä ristiinnaulitun kuvia tapaa saksalaisissa puupiirroksissa paljon, sellaisia, joissa ristin juurelle on kuvattu kaksi rukoilevaa ihmistä. Ristiltäotto on kuvattu hyvin samoin vaikkapa Annibal Carrachen teoksessa Louvressa tai Giambattista Zelottin Pietässä Accademia Veneziassa.¹⁶³ Myös Lammin kirkon krusifiksissa ristin juurella on kaksi surevaa ja rukoilevaa ihmishahmoa, joista toinen seisoo ja toinen on polvillaan (kuva 29.), ja jotka esittävät ehkä Jeesuksen äitiä Mariaa ja opetuslapsi Johannesta.¹⁶⁴ Seisovan naishahmon voi tunnistaa Mariaksi myös sinisestä viitasta, joka on perinteisesti hänen värinsä Taivaan kuningattarena.¹⁶⁵

Krusifiksin ja alttarikaapin muodostama kokonaisuus voidaan nähdä myös osana Ristintien tapahtumia. Ristintie on katolisissa kirkoissa yleinen kuva-sarja tai sarjamainen kuvaesitys, joka kuvaa tapahtumia Kristuksen matkalla Golgatalle. Ristintie jaettiin 1400-luvulta lähtien aseisiin, joita aluksi oli seitsemän, mutta 1600-luvulla määräksi oli vakiintunut neljätoista. Renessanssin aikana myös ristiinnaulitsemistapahtumat ja Jeesuksen ristiltäotto oli otettu jo mukaan Ristintien tapahtumiin ja näin koko Ristintie liitettiin kärsimyshistorian päätapahtumiin. Ristintien aiheitten yksityiskohtiin vaikut-

¹⁶² Tolvanen 1967, 789.

¹⁶³ Aiheenmukainen kuva-arkisto, JyTtl, Ristiltäotto.

¹⁶⁴ Raamattu, Joh. 19:26-27.

¹⁶⁵ Pöykkö ja Pöykkö 1998, 12.

tivat Raamatun lisäksi legendat, kuten tarina Veronikasta, sekä myöhäis-keskiaikaiset kärsimysnäytelmät.¹⁶⁶

Voidaan ajatella, että Lammin alttarilla olevista neljästä kuvasta kolmeen Friedl on saanut aiheita ainakin seitsemästä Ristintien neljästätoista asemasta.¹⁶⁷ Alttarikaapin vasemmalta katsoen ensimmäisessä kuvassa esitetään Jeesuksen kaatuminen, tai kaikki kolme kaatumista yhdellä kertaa ja Veronika ojentamassa hikiliinaa. Kuvan muut hahmot voivat olla Jeesuksen surunmurtama äiti ja Simon, jonka sotilaat pakottivat auttamaan. Veronika voi edustaa paitsi itseään myös Jerusalemin naisia. Taustalla olevat sotilaat ovat muistuma sotilaista, jotka riistivät ja arpoivat keskenään Jeesuksen vaatteet ja ristiinnaulitsivat hänet. Seuraavaksi kohotaan ylös krusifiksiin, joka esittää keskeisen tapahtuman, ristiinnaulitun Kristuksen. Kolmannessa, alttarikaapin katsojista nähden oikeanpuoleisessa kuvassa esitetään Jeesuksen ristiltäotto ja hautaukseen valmistaminen.

Saarnatuoliin Friedl teki veistokoristelut. (Kuva 22.) Tummanruskeiksi petsatut reliefit ovat sinipohjaisissa kultareunaisissa sivupeileissä ja ne esittävät evankelistoja. Evankelistat ovat ihmishahmoja, joilla jokaisella on käsissään kirja ja jalkojen alla kunkin evankelistan tunnuskuva. Saarnatuolin veistokoristelu vertautuu tässä Tuukkasen seinämaalauksiin, alttariseinälle maalattuihin suurikokoisempiin evankelistojen tunnuskuviin niminauhoineen. (Kuva 30.) Alttariseinälle maalattujen viiniköynnösten aihe toistuu saarnatuoliin vievän oven yläpuolella olevassa veistokoristelussa. Veistetty köynnös on S:n muotoinen ja siitä kaartuu viininlehtiä ja sen sisässä roikkuu kolme viiniterrettua. Itse ovesa on veistettynä uskon, toivon ja rakkauden symbolit

¹⁶⁶ Tolvanen 1967, 596-597.

¹⁶⁷ Ristintien asemat ovat: 1. Jeesus tuomitaan kuolemaan. 2. Jeesus saa orjantappurakruunun. 3. Jeesus kaatuu ensimmäisen kerran. 4. Jeesus tapaa surunmurtaman äitinsä. 5. Simon auttaa Jeesusta ristin kannossa. 6. Veronika pyyhkii Jeesuksen kasvot. 7. Jeesus kaatuu toisen kerran. 8. Jeesus puhuu Jerusalemin naisille. 9. Jeesus kaatuu kolmannen kerran. 10. Jeesukelta riistään vaatteet. 11. Jeesus ristiinnaulitaan. 12. Jeesus kuolee ristillä. 13. Jeesus otetaan alas ristiltä. 14. Jeesus lasketaan hautakammioon. Ferguson 1954, 87.

sydän, ankkuri ja risti. Itse saarnatuolin on valmistanut lammilainen puuseppä Toivo Nyberg.

Käsitys siitä, että maamme kaikki keskiaikaiset alttarikaapit olisi tuotu tänne 1600-luvun uskonsotien aikana, lienee ollut katolisen Friedlin oma. Nykyisen tutkimuksen mukaan ulkomailla valmistetut alttarikaapit, krusifiksit ja muut puuveistokset on tuotu suurimmaksi osaksi maahan jo keskiajalla. Niitä tuotiin Suomeen muualtakin kuin Pohjois-Saksasta, kuten Alankomaista.¹⁶⁸ Friedl oli itävaltalaisena ja katolisena tutustunut ennen Suomeen tuloa paljon useampiin keskiaikaisiin veistoksiin ja niitä seuranneeseen katoliseen perinteeseen kuin luterilaiset suomalaiset. Hänelle lienee ollut luonnollisempaa maalata kirkkoon tarkoitettut veistokset kirkkain värein. Hänen arvionsa mukaan suomalaiset olivat tottuneet kauhtuneisiin vanhoihin veistoksiinsa niin että arvostivat enemmän puun pintaa kuin värien runsautta.¹⁶⁹

Keskustelin konservaattori Mirja-Liisa Waismaa-Pietarilan kanssa, joka tutkii opinnäytetyötään varten suomalaisen konservoinnin historiaa ja on perehtynyt myös Johann Friedliin. Hän vahvisti käsitystäni siitä, että Friedl katolisena koki tärkeäksi Lammin kirkon korjauksen, onhan se peräisin maamme katoliselta ajalta. Hän lienee ollut tyytyväinen voidessaan osallistua kirkon sisustamiseen niin, että sinne tuli katolisiin kirkkoihin tyypillisesti kuuluvia elementtejä, kuten alttarikaappi ja krusifiksi.¹⁷⁰

Waismaa-Pietarila korosti erityisesti sitä, että Friedliä on varmaan erityisesti tyydyttänyt se, että Lammilla pyrittiin käyttämään mahdollisuuksien mukaan jäänteitä vanhasta kirkosta, eikä ryhdytty rakentamaan kokonaan uutta kirkkoa. Konservaattori Friedl arvosti vanhan säilyttämistä.¹⁷¹

¹⁶⁸ Riska 1989, 187.

¹⁶⁹ MVKu, Lammi. Joh. Friedlin kuva-albumit. 6.9.1921.

¹⁷⁰ Mirja-Liisa Waismaa-Pietarilan suullinen tiedonanto 28.5.2001.

¹⁷¹ Sama.

7.3. Bruno Tuukkanen maalaukset

1900-luvun alussa alettiin suomalaisia kirkkoja koristella aiempaa enemmän muunkinlaisilla maalaustöillä kuin maalauttamalla alttaritaulu. Lasimaalausten teko ja teettäminen elpyi. Ornamentaalisuus lisääntyi aluksi abstraktien aiheiden avulla. Vuosisadan vaihteessa sovellettiin kristillisiä ja kasviaiheisiä motiiveja art nouveaun tyyliin. Edellisen vuosisadan lopussa oli aloitettu keskiaikaisten maalausten esiinottaminen kirkoissa ja näistä saatiin vaikutteita. Suosioon tuli koristella seiniä al secco-tekniikalla niin profaaneissa kuin uskonnollisissakin tiloissa.¹⁷² Poikkeuksellinen kirkkointeriööri tehtiin Tampereen Johanneksen kirkkoon vuosina 1904-1907. Hugo Simberg ja Magnus Enckell loivat kokonaistaideteoksen, jossa kuvataide liittyi tavoitteiltaan tilan arkkitehtuuriin. Figuratiiviset aiheet ja koristelun levittäytyminen koko kirkkotilaan ennakoivat myöhempää kehitystä kirkkotilojen koristelussa.¹⁷³

Kirkkoihin alettiin maalata figuratiivisia aiheita yhä enemmän 1920-luvulla. Ajan ihanne oli koristeellinen kirkkotila, jota lähdettiin toteuttamaan keskiaikaisten ja 1600- ja 1700- lukujen pohjanmaalaisten interiööri-maalausten pohjalta, kuitenkin pyrkien luomaan oman ajan taidetta. Koristeellinen kirkkotila liittyi kiinteästi myöskin perinteen pohjalta kehitettyyn päätytornilliseen pitkäkirkkoon, joka oli ajan ihanne.¹⁷⁴

Ensimmäisiä koristeellisen kirkkotilan maalareita oli koristemaalari Bruno Tuukkanen (1892–1979). Lammin kirkon maalaukset olivat ensimmäiset ja 1920-luvulla hän koristeli myös Siilinjärven, Maarianhaminan ja Sääksmäen kirkot. Yleensä hän käytti al secco-tekniikkaa eli menetelmää, jossa kalkki-maalaus tehdään kuivalle pohjalle, niin myös Lammilla.¹⁷⁵ Tuukkanen sai Lammin kirkon seinä- ja kattomaalaukset tehtäväkseen Usko Nyströmin

¹⁷² Hanka 1995, 34.

¹⁷³ Hanka 1995, 30.

¹⁷⁴ Hanka 1995, 35.

¹⁷⁵ Hanka 1995, 36.

ehdotuksesta. Bruno Tuukkasen veli arkkitehti Väinö Tuukkanen toimi kesällä 1919 Nyströmin apuna Lammin projektissa. Bruno Tuukkanen opetti noihin aikoihin Taideteollisessa keskuskoulussa. Myös Nyström toimi koulussa opettajana Tuukkasen kanssa samaan aikaan vuonna 1918. Tuukkanen sai iltakoulusta avukseen kaksi oppilastaan, Bertil Liukon ja John Grönvallin. Kirkon maalaukset tehtiin maaliskesäkuussa 1920.¹⁷⁶

Vuosisadan vaihteessa oli keskiajan taiteen, samoin kuin arkkitehtuurin tutkimus suosittua. Keskiaikaista taidetta oli tutkittu ja siitä oli kirjoitettu sekä ulkomailla että Suomessa. Bruno Tuukkanen oli tutustunut keskiaikaisiin malleihin jo opiskellessaan koristemaalari Tekniska skolan i Stockholmissa 1910-luvun lopulla. Lammin kirkon koristeaiheissa on vaikutteita keskiaikaisista kivikirkoista ja Tuukkasen opiskelemista mallikirjoista, mutta myös vuosisadan alkuvuosikymmenten muotokielestä.¹⁷⁷

Opiskellessaan Tuukkasella on ollut erinomainen mahdollisuus tutustua myös Tukholman kirkkoihin ja niissä oleviin koristemaalauksiin- ja aiheisiin eri aikakausilta. Mahdollisesti hän on käynyt myös Tukholman ja Upsalan alueen muissa kirkoissa, kuten vaikkapa Härkebergan kirkossa. Siellä seinä- ja kattopintaa peittää rikas kuvaohjelma. Myös ruoteet ja holvikaaret on täytetty erilaisilla ornamenttikuvioilla.¹⁷⁸

Suomessa järjestettiin 1920-luvulla kirkkotaidenäyttelyitä, joissa oli esillä etupäässä kirkollista esineistöä, mutta myös taideteoksia. Niitä järjesti Kristillinen taideseura Kristillisten taidepäivien yhteydessä. Vuonna 1925 järjestettiin taiteilijoiden aloitteesta kuvanveistäjä Ville Valgrenin ideoima näyttely, jossa oli mukana myös Johann Friedlin neljän evankelistan

¹⁷⁶ HyTtl, Eliasson 1978, 18. Nyströmin ja Tuukkasen veljesten yhteistyö jatkui Sääksmäen keskiaikaisen kivikirkon korjaustöissä. Nyström kuoli kesken rakennushankkeen ja Väinö Tuukkanen vahvisti allekirjoituksellaan Nyströmin piirustukset, joihin teki muutamia muutoksia. Bruno Tuukkanen teki kirkkoon seinämaalauksia jo Nyströmin eläessä. Kirkko paloi vuonna 1929 ja rakennettiin sen jälkeen uudelleen käyttäen hyväksi keskiaikaisia muurinosia. JyTtl Valkeapää 1993, 10-13, 94.

¹⁷⁷ Rantanen 1975, 45. HyTtl, Eliasson 1978, 18.

¹⁷⁸ Nisbeth 1997, 5.

kipsireliefit. Kuitenkin jo vuonna 1918 järjestettiin Stenmanin taidesalongissa yksityinen taidenäyttely, jossa oli esillä Etelä-Suomen keskiaikaisten kirkkojen kalkkimaalausten mukaan tehtyjä vesivärijäljennöksiä. Näyttelyn järjestivät koristetaiteilijat Hannes Malin ja Kyllikki Wartiovaara-Malin konservaattori Oskari Niemen kanssa.¹⁷⁹ Tuukkasellakin on ollut mahdollisuus käydä tässä näyttelyssä.

Perinteistä ainesta on mielestäni käytetty koristelussa hyvin tietoisesti. Seiniin on maalattu vanhojen kirkkojen tapaan tekstejä, joissa kerrotaan, milloin kirkkoa on korjattu ja kuka korjauksesta on vastuussa. Länsipäädyn oven oikealla ja vasemmalla puolella on lehtiaiheilla ympäröidyt tekstit: ”Kirkon koristi Bruno Tuukkanen avustajat: B Liukko J Grönvall” ja ”Arkkitehti Usko Nyström rakennusmestari E Peltonen”. Sakastin oven yläpuolella on teksti ”Tämä kirkko paloi Suomen vapaussodan päättyessä 29.4.1918. Uusittuna vihittiin 24.6.1920 K E Airilan ollessa kirkkoherrana.” Holvien yläosien syvennysten reunoissa sekä sakariston kulmakonsoleissa on maalattuna raamatunlauseita (kuva 17. ja 25.)¹⁸⁰ Myös sakariston ruoteet ja ikkunasyvennys on koristeltu kasviaihein. (Kuvat 23. ja 24.)

Tuukkanen lienee ollut tietoinen myös keskiaikaisesta perinteestä, jossa kuvien sekaan tai johonkin syrjäiseen paikkaan maalataan jotain hämmentävää niin ettei sitä huomaa, jos ei osaa katsoa. Länsipäädyn ensimmäisen ja toisen holvin välisessä kaareissa on koristeornamentti, jossa on tyyliteltyjä kukkia. Yhden kukan teriössä on pirun kasvot. (Kuva 21.) Vuosia

¹⁷⁹ Vähäkangas 1996, 58-59.

¹⁸⁰ Runkohuoneen holveissa olevat lauseet ovat alttarille päin mentäessä: ”Hyvä on Herraa kiittää ja veisata kiitosta sinun nimillesi, sinä kaikkein ylimmäinen.”, ”Mutta kun hän vielä oli kaukana, näki hänen isänsä hänet ja armahti häntä, juoksi häntä vastaan ja lankesi hänen kaulaansa ja suuteli hellästi.”, ”Palvelkaa Herraa ilolla, tulkaa hänen kasvojensa eteen riemulla, sillä Herra on hyvä, hänen armonsa pysyy iankaikkisesti ja hänen totuutensa suvusta sukuun.” ja ”Löysihän lintunen huoneen ja pääskynen pesänsä, johon he poikansa laskivat, Sinun alttarisi Herra Sebaot, Kuninkaani ja Jumalani.” Sakastissa olevat lauseet: ”Olkaa totuudellisia rakkaudessa”, ”Autuaita ovat hengessään köyhät”, ”voi minua jollen evankeliumia julista” ja ”Ruoki minun lampaitani”.

myöhemmin Lammilla käydessään Tuukkanen tosin naureskeli asiaa ja sanoi opiskelijoiden näköjään pilailleen maalatessaan.¹⁸¹

Tyylliteltyjä kasviaiheita ja nauhakoristeita on myös muissa holvikaarissa, holvien kuvuissa, ruoteissa sekä ikkunoiden, ovien ja syvennysten ympärillä. (Kuvat 17, 18. ja 20.) Vaikka kirkon seinissä on koristeleamatonta valkoiseksi jätettyä pintaa kohtuullisen paljon, kaikkiin kohtiin, joissa tasaista pintaa rikkoo syvennys, aukko tai ulkonema, on maalattu koristekuvioita. Osa muistuttaa läheisesti vaikkapa juuri Härkebergan kirkon holvikaarten maalauksia. Kasviaiheitten käyttö ornamentiikassa ei tietenkään ole tyypillistä vain keskiaikaisessa pohjoismaisessa kirkkotaiteessa, haluan tässä vain osoittaa, että myös silloin niitä on käytetty. Monet Lammin kirkon koristeaiheista, kuten akanthus, erilaiset lehti- ja kukka-aiheet ja köynnökset ovat olleet suosittuja lähes kaikkina aikoina. Suomessakin maalattiin ja veistettiin kirkkoihin ja niitten sisustukseen, kuten saarnatuoleihin runsaita koristeita erityisesti Ruotsin suurvalta-ajalla 1600-luvulla ja myöhemmin 1700-luvulla.

Alttariseinän ikkunaa ympäröi maalaus, jossa on muistumia uusgoottilaisen arkkitehtuurin torneista. Tornien vieressä kummallakin puolella ikkunaa on viiniköynnökset, joissa on seitsemän viiniterttua kuusikulmion muodossa. Viiniköynnös ja viinitarha on yleinen vertauskuva Raamatussa ja alttarin lähellä nautittava ehtoollisviini yksi keskeisiä kristinuskon symboleja. Jeesus vertasi itseään viinipuuhun.¹⁸² Ikkunan yläpuolella on evankelistojen vertauskuvat niminauhoilla varustettuna, vasemmalta oikealle Matteus ja enkeli, Markus ja leijona, Luukas ja härkä sekä Johannes ja kotka. Nämä kuva-aiheet olivat aiemmin ikkunassa olleessa gelatiinikuvassa, jossa myös olleen Kristuksen pään tilalle on maalattu lause ”Katso Jumalan Karitsa!” (Kuva 30.)

¹⁸¹ Pilailevia opiskelijoita Tuukkanen apuna oli ilmeisesti myöhemminkin; esim. Suomussalmen kirkon seinämaalauksissa alttarin yläpuolella olevalla Kristuksella on kuusi varvasta toisessa jalassaan.

¹⁸² Raamattu, Joh. 15:1-5.

Altтарin oikealla puolella on nauhaornamentissa merkintä X VII XX eli 10.7.20. Kirkonrakennustoimikunta oli tarkastanut maalaukset edellisenä päivänä, joten ehkä Tuukkanen näin kuittasi ne lopullisesti valmiiksi.¹⁸³

Urkuparven kaiteessa on rivi suorakaiteen muotoisia aukkoja, joita reunustaa tyylitelty kasvikoristelu. Niiden alle on maalattu vuosiluvut 1444 ja 1920. Keskellä urkuparven kaidetta on urkujen soittajaa varten ulkonema, johon on maalattu ristiä kantava karitsa. Se kertoo vastapäätä olevan alttariseinän huudahduksen ”Katso Jumalan Karitsa!”

Pohjoisseinällä asehuoneen ovea vastapäätä on lehterin alla syvennys, jossa on saattanut keskiajalla olla sivualttari. Syvennykseen on maalattu kolme pyörökaarta, jotka jatkuvat pylväinä lattianrajaan. Keskimmaisessä pyörökaarissa on ympyrän sisään maalattu vihkiristi. Laitimmaisissa pyörökaarissa on kummassakin ympyrässä ristikkäin olevat avaimet, jotka viittaavat valtaan, jolla apostolit voivat sitoa tai päästää ihmisiä.¹⁸⁴ Keskimmäisen kaaren yläpuolelle on maalattu laiva ja sen alapuolelle veteen kaksi kalaa. Laiva kuvaa kirkkoa ja seurakuntaa, joka purjehtii maailmassa. Kalat voivat kuvata kristittyjen ikhthys- eli kalatunnusta. Kala kuvaa myös Kristusta, joka oli haudassa kolme päivää kuten Joona kalan vatsassa. (Kuva 18.)¹⁸⁵

Maalaukset ovat fyysisesti kestäneet aikaa mielestäni varsin hyvin. On otettava huomioon, että ne on tehty al secco-tekniikalla, joka on valolle ja mekaaniselle kulutukselle paljon herkempää kuin al fresco, jossa kalkkimaali ja tuore pohjustus muodostavat vahvemman kemiallisen sidoksen kuin kuivalle pohjalle maalattu secco-työ. Keinovalon aikanakin Lammin kirkon valaistus on vaikuttanut himmeältä ja kirkon tunnelmaan sopivalta, kun olen siellä käynyt. Myös luonnonvaloa kirkkoon pääsee kohtuullisen vähän.

¹⁸³ LSka III G lg 2. Kirkonrakennustoimikunnan pöytäkirja 9.7.1920.

¹⁸⁴ Raamattu, Matt. 16:19.

¹⁸⁵ Stenius 1990, 57.

Koristetaiteilija Bruno Tuukkanen osoitti jo Lammin kirkossa ominaisuutensa, jonka vuoksi hänelle uransa aikana tuli useita isoja kirkkojen ja muittenkin tilojen koristelutilauksia. Hän kykeni ammattitaitoisesti sopeuttamaan koristelunsa tilan arkkitehtuuriin ja toimi yleensä arkkitehdin kanssa kiinteässä yhteistyössä. Lammin kirkossa hän on mielestäni tavoitellut keskiaikaista otetta. Keskiaikaisiin ja myöhempään kuvioaiheisiin Tuukkanen oli tutustunut jo opiskellessaan koristemaalauksia Tukholmassa. Ornamentiikassa on kuitenkin mukana myös vuosisadan alun henki. Lehvä- ja kukkakuviot ja erilaiset kiehkurat olivat myös art nouveauille tyypillinen piirre.

8. KIRKON SAAMA VASTAANOTTO

Seurakunnan jäsenten tai edustajien arviota kirkon taiteellisista tai muista ansioista en lähteistäni löytänyt muuta kuin Tuukkasen maalausten osalta. Kun kirkonrakennustoimikunta tarkasti ne, se ilman suurempaa erittelyä totesi niitten olevan erittäin hyvin tehtyjä.¹⁸⁶ Myös myöhemmät paikkakuntalaisten kirjoittamat artikkelit kirkosta käsittelevät yleensä sen keskiaikaisuutta ja kirkkoon liittyviin historiallisiin tapahtumia tai legendoja. Ilmeisesti kirkko tyydytti seurakuntalaisia, koska otaksun, että jos valittamisen aiheutta olisi ollut, sitä olisi myös esitetty. Kuitenkin on huomattavaa, että lähes kaikissa Nyströmin arkkitehtuuria koskettelevissa kirjoituksissa, niin sanomalehti-uutisissa kuin muiden arkkitehtien tai tutkijoiden kommentteissa puhutaan kirkosta uudisrakennuksena, joka vain on rakennettu keskiaikaisten muurien sisään.

Eräässä kirkon vihkiäisiä uutisoivassa lehtijutussa todettiin, että kirkon rakentamisessa oli vaikeuksia juuri sen vuoksi, että kirkko rakennettiin vanhojen seinien sisälle, mutta niistä selviytyttiin kunnialla. Samassa jutussa kirkkoa ylistetään entistä hienommaksi ja yhdeksi maamme upeimmista maaseutukirkoista uudessa asussaan.¹⁸⁷

Tyytyväisyydestä kertoo sekin, että kirkon interiööri on saanut olla vuonna 1920 saamassaan asussa yli 80 vuotta. Vain irtaimistoa, kuten kirkkotekstiilejä on lisätty.¹⁸⁸ Voidaan sanoa, että kokonaisuudeksi tehdyllä ja kokonaisuutena säilyneellä tilalla on arvo sinänsä valmistumisajankohtansa tuotteena eikä vain keskiaikaisperäisen ulkokuoren jatkeena. Vertailukohteena voisi olla Lempäälän keskiajalta peräisin oleva kirkko, jonka sisätila myöskin tuhoutui osittain sisällissodassa. Se rakennettiin uudelleen Ilmari

¹⁸⁶ LSka III G lg 2. Kirkonrakennustoimikunnan pöytäkirja 9.7.1920.

¹⁸⁷ Lammin kirkon vihkiäiset. Häme 26.6.1920.

¹⁸⁸ Vuonna 1920 avajaisiin valmistuneen kalkkiliinan suunnitteli Usko Nyström ja valmisti Aino Nyberg. Nykyinen on saman mallin mukaan valmistettu. Nyberg valmisti myöhemmin muitakin

Launiksen piirustusten mukaan vuonna 1924. Vuonna 1984 valmistui kirkonkorjaus, jossa kirkon sisätilat uusittiin täysin. Tällöin aiempi Launiksen suunnittelema asu seinäkoristeluineen purettiin kokonaan ja päälaiva pyrittiin saamaan takaisin oletettuun keskiaikaiseen asuunsa.¹⁸⁹

Muutenkin 1920-50- lukujen koristemaalauksia on 1960-luvulta eteenpäin poistettu ja peitetty, kun funktionalistinen puhtaan arkkitehtuurin ihanne on vallannut alaa. Heikki Hanka toteaa, että alkuperäistä asua palautettaessa usein unohdetaan, että sellaista ei välttämättä ole olemassa. Jos vanha kirkko on valmistuttuaan ollut koristelematon, se on johtunut siitä, että koristeluun on ollut mahdollisuus vasta myöhemmin ja sitä on tehty pitkän ajan kuluessa.

Tärkeämpää olisikin tiedostaa vanhempiin kirkkorakennuksiin aina liittyvä historiallinen kerrostuneisuus, ja oppia sietämään sen aiheuttamaa visuaalista epäyhtenäisyyttä.¹⁹⁰

Lammin kirkossa visuaalinen ristiriita on lähinnä sen eksteriöörin ja interiöörin välillä. En kuitenkaan ole löytänyt mitään todistetta siitä, että ristiriita haittaisi lammilaisia kirkossa kävijöitä. Voisi jopa olettaa, että he ovat vuosikymmenten aikana tottuneet ”keskiaikaisen kirkon” sisätilaan niin että kirkko on heidän mielessään sulautunut kokonaisuudeksi kauttaaltaan.

Alarik Tavaststjerna, joka oli Nyströmin suunnitelmaan lausunnossaan tyytyväinen, kävi Lammilla tuoreeltaan elokuussa 1920 ja kommentoi vasta valmistunutta kirkkoa ystävälleen. Hän piti myös valmiista kirkosta. Kirjeessään hän toteaa, että Usko Nyström on todellinen individualisti, joka on täyttänyt tehtävänsä herkkyydellä. Kirkko on täysin hänen tuotettaan:

Och färgen, formen, arkitekturidéer – allt är Usko och ingen annan.¹⁹¹

tekstiillejä. 1970-luvulla tekstiillejä täydennettiin niin että saatiin viidessä kirkollisessa värissä olevat liinat, kasukat ja stolat. Vuonna 1981 kirkkoon hankittiin vihkiryijy. Stenius 1990, 55-56.

¹⁸⁹ Kalske 1999, 302.

¹⁹⁰ Hanka 1995, 37-38.

Todennäköistä onkin, että Nyströmillä oli vahva näkemys siitä, millainen kirkon tulisi olla muutenkin kuin arkkitehtuurin puolesta. Hän pyysi Bruno Tuukkasen koristelemaan kirkon, minkä tämä tekikin kiinteässä yhteistyössä arkkitehdin kanssa. Oletan Nyströmin myös vaikuttaneen vahvasti siihen, että kirkkoon hankittiin juuri Johann Friedlin töitä alttaria ja saarnatuolia koristamaan. Tosin nämä eivät vielä olleet kokonaisuudessaan valmiit, kun Tavaststjerna kävi Lammilla.

Nuori valtion kansalaiset tunsivat kiinnostusta omaan maan historiaan ja myös arkkitehdit kaipasivat lisää tietoa oman alansa historiasta. Koettiin, että uutta ei voida luoda, jollei tunneta vanhaa. Erityisesti keskiaikaisista rakennuksista ylivoimaisesti suurin osa oli – ja on kirkkoja. Arkkitehti-lehdestä ilmestyi kokonainen teemanumero vuonna 1928 suomalaisesta kirkkoarkkitehtuurista. Kirkkotaiteeseen ja kirkkoarkkitehtuuriin alettiin kiinnittää huomiota myös siksi, että hiljaisemman kauden jälkeen kirkkoja rakennettiin 1920-luvun loppupuolelta alkaen taas enemmän. Kirkkoja suunnitteli useampi arkkitehti kuin aiemmin, jolloin Josef Stenbäck ja Ilmari Launis olivat hoitaneet suuren osan alan hankkeista.

Myös arkkitehti ja professori Armas Lindgren kirjoitti aiheesta Arkkitehti-lehteen. Artikkelissaan Lindgren loi aluksi katsauksen kirkkoarkkitehtuurin historiaan maassamme, jonka jälkeen hän keskittyi niihin vaatimuksiin, jotka kirkon käytön kannalta ovat arkkitehtuurin ratkaisevasti vaikuttavia. Tekstissään Lindgren sivusi myös Lammin kirkkoa, ei suinkaan keskiaikaa käsittelevässä osassa, vaan kuvaillessaan arkkitehtuurin nousua vuosisadan alussa hänen mielestään aiemmin vallinneen rappiokauden jälkeen. Hän kirjoittaa:

Lammin kirkon uutisrakennuksessa – vanhasta ovat ainoastaan ulkomuurit jäljellä – käytti Usko Nyström myöskin hyvin persoonallisella uudella tavalla goottilaisia hyvin muistuttavia holvimuotoja – jotka

¹⁹¹ MVT:to, Lammin kirkko. Itse asiassa kyseessä on Tavaststjerneran kirjoittama kirjeluonnos, päivätty 7.8.1920.

kannattavat pieniä kupooleja – varsin erikoinen sommitelma, josta ei puutu juhlallista nousua ja kauneutta.¹⁹²

Lindgren otti tekstissään esimerkiksi ajasta muutamia kirkkoja Ruotsista ja Tanskasta sekä Lars Sonckin Tampereen Johanneksen kirkon. Hän toteaa, että vaikka ne liittyvät keskiaikaisiin traditioihin, ne eivät kuitenkaan ole jäljittelyä. Mielenkiintoista on pohtia, miksi Lindgren nosti Lammin kirkon Johanneksen kirkon rinnalle, josta hän toteaa, että se on ”ensimmäinen taiteellisesti täyspitoinen kirkkorakennus meillä Suomessa” ja että se ”kuuluu rakennustaiteemme romanttisen renessanssin parhaimpiin luonnoksiin”. Ehkä hän halusi ottaa esiin pienimuotoisemman esimerkin, jossa myös arkkitehti ja taiteilijat ovat yhdessä tehneet kokonaistaideteoksen, vaikkei hän taiteilijoita mainitsekaan. Kuitenkin oli todennäköisempää, että artikkelia lukevien arkkitehtien kohdalle tulisi pienten kirkkojen suunnittelutehtäviä kuin tuomiokirkkoprojekteja. Toisaalta kyseessä saattoi olla kunnianosoituksesta kollegalle, joka oli tehnyt saman aikakauden ja tyylin arkkitehtuuria, opettanut useita arkkitehtisukupolvia ja oli edesmennyt muutamaa vuotta aiemmin.

Johann Friedlin veistotyö sai epäsuoraa myönteistä palautetta Eino Sormusen artikkelissa Kotiliedessä vuonna 1924. Hän ei mainitse itse artikkelissa Lammin kirkkoa nimeltä. Kuitenkin kuvat artikkeliin, joka kannustaa huolehtimaan kotikirkon siisteydestä ja viihtyisyydestä, on arvatenkin valittu niin että ne antavat lukijoille esimerkin hyvin hoidetusta kirkosta. Neljästä kuvasta kolme on ”uusitusta” Lammin kirkosta, sen saarnatuolista, alttarikaapista ja krusifiksista. Viimeisen kuvan yhteydessä mainitaan kuvanveistäjän nimi.¹⁹³

Muuten kommentit kirkosta koskevat lähinnä arkkitehtuuria, eikä maalauksia tai varsinkaan arkkitehtuurista irrallista alttarikaappia juurikaan mainita kuin sivumennen. Toisaalta tämä on hyvin ymmärrettävää, sillä kommentoijat ovat etupäässä arkkitehtejä. Näiden rakennusalan ammattilaisten ja tuntijoiden kiinnostus kohdistui sisätilaan ja rakennus miellettiin uudisrakennukseksi,

¹⁹² Lindgren 1928, 124.

¹⁹³ Sormunen, Kotiliesi 15-16/1924

jonka arkkitehtuuria arvioitiin kuten mitä tahansa ajan rakennusta. Samoin 1990-luvun lopulla Ville Lukkarinen sanoo kirkon olevan keskiaikaisten seinien väliin rakennettu uudisrakennus. Se sijaan "maallikot" liittävätkirkkoon edelleen kiinteästi keskiaikaisuuden. Kun Lammin kirkko ulkopuolelta kuvattuna oli postimerkin aiheena 1950-luvun lopussa, totesi tuolloinen kirkkoherra Uuno E. Aalto:

Kaipa ne postimerkin suunnittelijat ovat olleet samaa mieltä meidän kanssamme. Me lammilaiset olemme näet sitä mieltä, että meidän kirkkomme on eräs kauneimpia keskiaikaisista kivistä kirkkoistamme.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Kuvastin 2/1958.

9. LOPUKSI

Lammin kirkossa yhtyy kaksi hyvin erilaista kerrosta. Sen ulkopuoli on pitkälti alkuperäisen keskiajalla rakennetun kirkon muotoinen. Siitä voidaan keskustella, onko se ulkoakaan saman näköinen kuin ensimmäisinä vuosikymmeninä. Sehän on voinut olla aikoinaan vaikkapa valkoiseksi kalkittu. Ulkoisilta piirteiltään kirkko liittyy kiinteästi muihin Suomen keskiajalla rakennettuihin kirkkoihin. Sen harmaakivinen runkokuone on pohjakaavaltaan suorakaiteen muotoinen. Rakennuksen pohjoispuolella on sakasti ja eteläpuolella asehuone. Sillä on jyrkkä harjakatto ja tiilimuurauskoristelua päädyissä. Rakennuksen suunnittelijaa ja tekijöitä ei tunneta nimeltä, vaan se liittyy rakennusperinteeseen, jota tavalla tai toisella toteutettiin keskiajalla rakennetuissa suomalaisissa kivikirkkoissa.

Muutokset, joita eksteriööri on kokenut, ovat enimmäkseen seurausta vielä suuremmista muutoksista tai vaatimuksista sisätilassa. Ikkunoita on suurennettu ja lisätty, jotta sisälle olisi tullut enemmän valoa ennen kuin tehokkaat keinovalot keksittiin. Vesikaton paanutus on tehty betonipaanuista puisten sijasta, jotta se olisi paloturvallisempi.

Interiööri liittyy aivan erilaiseen perinteeseen ja rakennustyyliin kuin eksteriööri, vaikka rakennuksen sisätilan suunnittelija Usko Nyström oli todistetusti perehtynyt keskiaikaiseen kirkkoarkkitehtuuriin niin Suomessa kuin erityisesti Keski-Euroopassa. Nyström toteutti kirkossa omia ideoitaan ja vuosisadan alun tyylillisiin suuntauksiin liittynyttä arkkitehtuuria. Hän ei mielestäni edes pyrkinyt jäljittelemään keskiaikaista, sen paremmin keskieuropalaista kuin suomalaistakaan interiööriä tai mielikuvaa joka niistä tuona aikana oli.

Toisaalta ajan kirkkoarkkitehtuurissa ja kirkkotaiteessa huomiota suunnattiin menneisyyteen, joka haluttiin kokea maineikkaana vasta itsenäistyneessä

maassa. Esimerkiksi Armas Lindgren suosi "kirkon näköistä kirkkoa", päätytornillista pitkäkirkkoa. Myös kirkkotaiteessa katsottiin keskiaikaan ja 1600- ja 1700- lukujen interiöörimaalaukseen, joka kukoisti erityisesti Pohjanmaalla. Perinteinen kirkkotyyppi ja koristeellinen kirkkotila liittyivät yhteen 1920-luvun kirkoissa. Kuitenkaan perinteestä otettuja vaikutteita ei kopioitu suoraan, vaan pyrittiin luomaan oman ajan taidetta, jota Heikki Hanka kutsuu moderniksi traditionalismiksi.¹⁹⁵

Kolmesta Lammin kirkon interiöörin tekijästä arvioin Johann Friedlin pyrkineen eniten tavoittamaan töissään keskiaikaisuutta tai jatkamaan keskiaikaista perinnettä. Hänellä lienee ollut monen Suomessa vietetyn vuoden jälkeenkin elävä kosketus katoliseen keskiaikaiseen taiteeseen, koska hän oli syntynyt ja kasvanut Keski-Euroopassa ja oli edelleen katolisen kirkon jäsen. Kuitenkin on todettava, että jos hänen veistöksensä eivät olisi Nyströmin mielestä Lammille sopineet, tuskin niitä sinne olisi tilattu.

Lammin seurakunta koki kirkkonsa keskiaikaisuuden tärkeäksi. Kun pyrittiin selvittämään mahdollisuutta käyttää kirkon säilyneitä osia uudessa rakennuksessa, perusteina käytettiin nimenomaan sitä, että vanhat seinät tulisi säilyttää, koska niillä oli arvoa sinänsä muinaismuistona. Muissa seurakunnissa, joissa kirkko tuhoutui samoihin aikoihin, rakennutettiin kokonaan uusi kirkko ja markkamääräiset kustannukset nousivat korkeammaksi kuin Lammilla. Kuitenkin on otettava huomioon, että itsenäisyyden alussa inflaatio oli korkea, joten nämä muut myöhemmin rakennetut kirkot eivät välttämättä reaalisesti olleet sen kalliimpia.

Myös velvoitteet Muinaistieteelliseen toimikuntaan hoidettiin moitteettomasti, jollei oteta huomioon sekaannusta eri muinaismuistoista kiinnostuneiden tahojen nimissä. Kuten Leena Valkeapää tutkimuksessaan toteaa, yleisestikin ottaen muinaismuistolainsäädännön tuntemus oli Suomessa kohonnut. Lupa-

¹⁹⁵ Hanka 1995, 35.

ja ilmoitusmenettely hoidettiin hyvin Lammilla myös ennen edellistä vuonna 1890 tehtyä kirkonkorjausta.

Lammin seurakunta ja lammilaiset korostavat edelleen kirkon keskiaikaisuutta. Suomalaista kansallistunnetta on rakennettu historian pohjalle. Yhtenä rakennusaineena on käytetty keskiaikaisia kivikirkkoja. Samalla lailla vanha kirkko on ylpeyden aihe ja todiste pitkäaikaisesta sivistyksestä paikkakunnalla, jolla sellainen sijaitsee. Kuvaavia ovat esimerkiksi seurakunnan laadituttamat esitteet kirkosta. Uusin on otsikoitu: ”Lammin keskiaikainen harmaakivikirkko”. Siinä todetaan kirkon edustavan ”myöhäiskeskiaikaista välitystyylä” ja kerrotaan että se on rakennettu aikavälillä 1490-1510. Keskiaikaisuutta halutaan korostaa myös sellaisten osien kohdalla, joihin se ei itse asiassa kuulu. Friedlin veistämästä alttarikaapista sanotaan peräti: ”Alttarikaappi on harvinainen moderni keskiaikainen puuveistos”.¹⁹⁶

Kirkkointeriöörin rakentajat, varsinkaan Nyström tuskin kuvittelivat tekevänsä autenttista keskiaikaista interiööriä eikä se ollut heidän ensisijainen pyrkimyskäsäkään. Kun sanaa keskiaika on kirkon yhteydessä toistettu vuosikymmenestä toiseen sitä sen tarkemmin erittelemättä, on se liittynyt ihmisten mielissä koko kirkkoon ja interiööri on sulautunut kokonaisuudeksi, rakkaaksi kotikirkoksi, kirkon keskiajalta peräisin olevien osasten kanssa, vaikka sen tiedetäänkin olevan paljon myöhemmän ajan tuote.

Lammin kirkon interiööri nykyisessä, vuonna 1920 valmistuneessa asussaan on mielenkiintoinen kolmen taitelijan työn yhdistävä ehjä kokonaisuus, kokonaistaideteos, joka kertoo aikansa mausta ja kirkkotaiteen vaikutteista. Kuitenkin keskiaikaisuus on paikkakuntalaisille tärkein kirkon yksittäinen ominaisuus, josta kannattaa kertoa vierailijallekin.

¹⁹⁶ Lammin keskiaikainen kivikirkko, 1999. Edellisessä esitteessä rakennusajaksi annettiin vielä vuosi 1444. Lammin harmaakivikirkko 1444, 1997. Mielenkiinnolla seuraan, joko seuraavassa esitteessä rakennusajankohdan arvio on annettu Hiekkasen mukaan. Lammin kirkon tapauksessa Petterssonin ja Hiekkasen arviot tosin poikkeavat toisistaan aika vähän, itse asiassa menevät osittain päällekkäin.

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Hämeenlinnan maakunta-arkisto (HMa)

Hollolan kihlakunnan kruununvoudin arkisto
Kiertokirjeitä ja kuulutuksia 1912-24

Helsingin yliopiston taiteentutkimuksen laitos taidehistorian oppiaine (HyTtl)

Eliasson, Kirsti, 1978. Bruno Tuukkanen, koristetaiteilija ja lasimaalari.
Pro gradu.

Jyväskylän yliopiston taiteen ja kulttuurin tutkimuksen laitos, taidehistoria (JyTtl)

Aiheenmukainen kuva-arkisto

Valkeapää, Leena 1993. Kauno S. Kallion Sääksmäen kirkko, Keskiaikaisen kirkon uudelleen rakentamisen problematiikkaa. Pro gradu.

Valkeapää, Leena 1995. Kauno S. Kallion Sääksmäen kirkko, Keskiaikaisen kirkon uudelleen rakentamisen problematiikkaa 1920-luvun kirkkoarkkitehtuurikeskustelun valossa. Lisensiaatin tutkielma.

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Porvoon tuomiokapitulin arkisto
Senaatin talousosaston kirjediaarit (STO KD), STO Ea 3561

Lammin seurakunnan arkisto (LSka), Lammi

Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1919-1940, II C c 1
Kirkonkokousten ja kirkkoneuvoston pöytäkirjat 1890-1962, II C a 1
Kirkonrakennustoimikunta 1919-20, III G lg 2
Lammin kirkko, III H ba 1

Museovirasto (MV), Helsinki

Kuva-arkisto (MVKa)
Lammi

Topografinen arkisto (MVTo)
Lammin kirkko

Seurakuntien tappiot 1918 (eri seurakuntia)

Sota-arkisto, Helsinki

Vapaussodan Historian Komitea

Papiston kertomukset vapaussodasta, mikrofilmit F 121, rullat 1-4

SUULLISET TIEDONANNOT

Mirja-Liisa Waismaa-Pietarila, konservaattori, Helsinki. Puhelinkeskustelu 28.5.2001.

PAINETUT LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

A. A. V. Usko Nyström In Memoriam. Arkkitehti 1/1925.

Analecta Archeologica Fennica II,1, 1895. Arkeologiska Kommissionens årberättelser för åren 1888-94. Helsinki.

Analecta Archeologica Fennica VI, 1922. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1916-20. Hämeenlinna.

Anttila, Pirkko, 1998. Tutkimisen taito ja tiedon hankinta. Taito-, taide- ja muotoilualojen tutkimuksen työvälineet. Helsinki.

Elävä kirkkorakennus, aika ja ajankohtaisuus, 1999. Toim. Tore Tallqvist ja Sari Schulman. Tampereen teknillinen korkeakoulu. Vammala.

Arajärvi, Kirsti, 1959. Lempäälän historia. Tampere.

Favorin, Martti, 1996. Kalvolan historia II Autonomian aika ja itsenäisyyden aika. Hämeenlinna.

Ferguson, George, 1954. Signs and Symbols in Christian Art. New York.

Finlands Medeltidsurkunder I -1400, 1910. Toim. Reinh. Hauser . Helsingfors.

Finlands Medeltidsurkunder III 1431-1450, 1921. Toim. Reinh. Hauser. Helsingfors.

Hanka, Heikki, 1995. Kuin kuvastimessa. Suomalaisen kirkkomaalauksen yleispiirteitä uskonpuhdistuksen jälkeen. Jyväskylä.

Hiekkanen, Markus, 1994. The stone churches of the medieval diocese of Turku, A systematic classification and cronology. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 101. Helsinki.

Hiekkanen, Markus, 1998. Taideteosten ja rakennusten ajoitus. Teoksessa Katseen rajat Taidehistorian metodologiaa. Jyväskylä

Historian sanakirja, 1997. Toim. Halmesvirta, Anssi, Ojala, Jari, Roiko-Jokela, Heikki ja Viikuna, Kustaa H.J. Jyväskylä.

Honour, Hugh ja Fleming, John 1992. Maailman taiteen historia. Helsinki.

Huvudstadsbladet 19.7.1921. Lampis nya kyrka.

Häme 26.6.1920. Lammin kirkon vihkiäiset.

Hämetär 18.5.1918. Punaisten hirmutyöt Lammilla.

Ilvas, Juha, 1990. Kirkko ja kuvanveisto. Teoksessa Ars Suomen taide 5. Keuruu.

Jutikkala, Eino, 1995. Maaliskuun vallankumouksesta 1917 toukokuun paraatiin 1918. Suomen vapaussota 1918 Kartasto ja tutkimuksen opas. Porvoo.

Kalske, Marja, 1999. Lempäälä ajan virrassa. Ihmisiä yhteisössä, pitäjä maailmassa. Vammala.

Kansallinen elämänkerrasto IV, 1932. Nyström, Sakris Usko. C.L. (Carolus Lindberg). Porvoo.

Kena, Kirsti, 1979. Kirkon aseman ja asenteiden muotoutuminen itsenäistyneessä Suomessa 1918-1922. Helsinki.

Kirkkolaki 1869. Suomen Suuriruhtinaanmaan Asetus-kokous vuodelta 1869, 1870. Kirkkolaki annettu 6.12.1896. Helsinki.

Koskue, Kaisu, 1990. Lammin seurakunnan vaiheita. Teoksessa Lammin kirkko seurakunnan vaiheita. Lammi.

Kuvastin 2/1958. Postimerkkikirkko.

Kuvataiteilijat 86, 1987. Suomen kuvataiteilijat ry. Jyväskylä.

Lammin harmaakivikirkko 1444, 1997. Esite. Lammin seurakunta.

Lammin keskiaikainen kivikirkko, 1999. Esite. Lammin seurakunta.

Lammin pitäjän historia I, 1972. Anja Virkala ja Pirjo Ruotsalainen.

Lilius, Henrik, 1983. Imatran valtionhotelli. Arkkitehtuurihistoriallinen selvitys ja restaurointiohjelma. Tekstiosa. Lahti.

Lindberg, Carolus, Aloite kirkkorakennustaiteen parantamiseksi. Arkkitehti 7/1922.

Lindgren, Armas, Nykyaikainen kirkkorakennustaide. Arkkitehti 9/1928.

Lukkarinen, Ville, 1999. Sääksmäki ja Lammi – kaksi keskiaikaista betoni-kirkkoa. Kirjassa Elävä kirkkorakennus, aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa. Toim. Tore Tallqvist ja Sari Schulman. Tampereen teknillinen korkeakoulu. Vammala.

Manninen, Turo, 1992. Järjestysvalta järkkyy. Teoksessa Itsenäistymisen vuodet 1917-1920 1 Irti Venäjältä. Helsinki.

Maunula, Leena, 1989. Taideteollisuuden järjestymisen aika 1870-1910. Teoksessa Ars Suomen taide 4. Keuruu.

Mattinen, Maire (toim.), 1997. Valtion rakennusperinnön vaaliminen. Museoviraston rakennushistoriallisen osasto julkaisuja 19. Vammala.

Mommilan kirkko 1904. 1992. Esite. Lammin seurakunta.

Muinaismuistoasetus 1883. Suomen Suuriruhtinaanmaan Asetuskokous vuodelta 1883, 1884. Keisarillisen Majesteetin Armollinen Asetus muinais-aikaisten muistomerkkien rauhoittamisesta ja suojelemisesta annettu 2.4.1883. Helsinki

Murto, T.G., 1939. Savitaipaleen pitäjän historia. Lappeenranta.

Nisbeth, Åke, 1997. Härkeberga kyrka. Upplands kyrkor – 81. Eskilstuna.

Nordman, C. A., 1964. Medeltida skulptur i Finland. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 62. Helsinki.

Nyström, Usko. Mietelmiä kauniista. Käsiteollisuus 7-8/1910.

Nyström, Usko. Studie till en kyrka i järnbetong. Arkitekten IV/1917.

Näkökulmia restaurointiin, Lammin kirkko, Sääksmäen kirkko 1997. Raportti: Rakennussuojelun ja restauroinnin erikoiskurssi 1996-1997 – teemana kirkko.

Pettersson, Lars, 1955. Hämeen linna ja Hämeen keskiaikaiset kirkot. Hämeen historia I Esihistoria ja keskiaika. Hämeenlinna.

Pirinen, Hanna, 1996. Luterilaisen kirkkointeriöörin muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527-1718). Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 103. Helsinki.

Puumala, Jussi, 1933. Noormarkun pitäjän vaiheita. Pori.

Pöykkö, Kaarina ja Pöykkö, Kalevi, 1998. Neitsyt Maria ja Jeesus-lapsi. Jeesuksen syntymä ja lapsuus taiteessa. Jyväskylä.

Reallexikon zur Deutchen Kunstgeschichte, 1937. Herausgegeben von Otto Schmitt. Stuttgart.

Repo, Onni A. A., 1937. Jyväskylän kunnan historia. Helsinki.

Rinno, Soile, 1997. Karjalan luterilaisten seurakuntien kirkot. Teoksessa Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Antreasta Äyräpäähän – hiljaiset kirkot. Jyväskylä.

Riska, Tove, 1987. Keskiajan puunveisto ja maalatut alttarikaapit. Teoksessa Ars Suomen taide 1. Keuruu.

Ropponen, Jari, 1997. Joutsenon historia. Jyväskylä.

Sormunen, Eino. Mitä voimme tehdä kotikirkkomme siisteyden ja kodikkuuden hyväksi. Kotiliesi 15-16/1924.

Stenius, Kirsti, 1990. Lammin kirkko. Teoksessa Lammin kirkko seurakunnan vaiheita. Lammi.

Suomen vapaussota 1918 Kartasto ja tutkimusopas, 1995. Toim. Juhani Aunesluoma ja Martti Häikiö. Porvoo.

Toivonen, E. E., Pornaisten kolme kirkkoa. Kirkon 50-vuotisjuhlassa 2.11.1974 pidetty esitelmä.

Tolvanen, Jouko, 1967. Taidesanakirja. Helsinki.

Valkeapää, Leena, 1998. Pitäjänkirkosta muinaismuistoksi. Teoksessa Ihmeiden peili. Keskiajan ihmisen maailmankuva. Jyväskylä.

Valkeapää, Leena, 2000. Pitäjänkirkosta kansallismonumentiksi. Suomen keskiaikaisten kivikirkkojen restaurointi ja sen tausta vuosina 1870-1920. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 108. Helsinki.

Vähäkangas, Pekka, 1996. Taide alttarilla. Alttaritaulutraditio Suomessa 1918-1945. Jyväskylä.

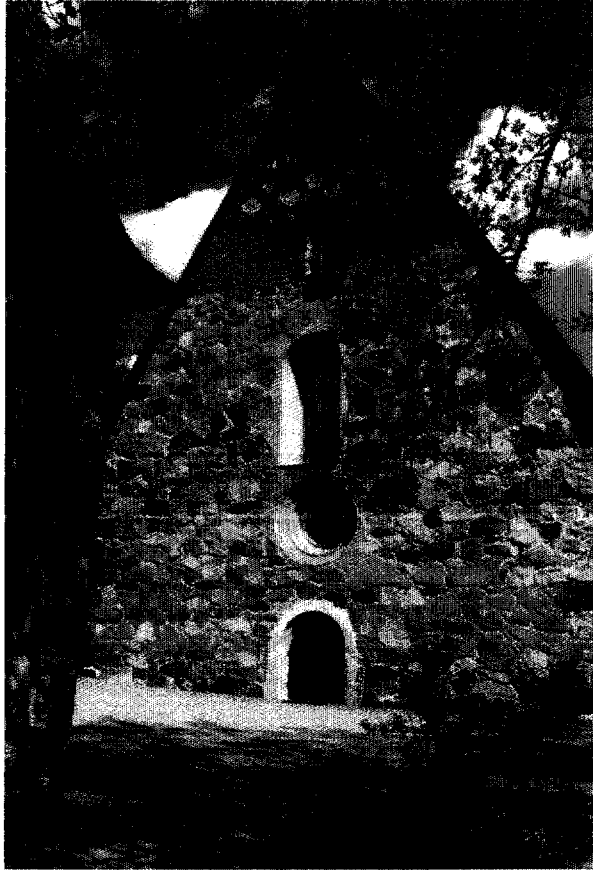
Yleisten rakennusten Ylihallituksen ohjesääntö 1965. Suomen Suuriruhtinaanmaan Asetuskokous vuodelta 1865, 1866. Keisarillisen Majesteetin Armollinen Ohjesääntö Yleisten rakennusten Ylihallitukselle Suomessa annettu 27.10.1865. Helsinki.

KUVAT

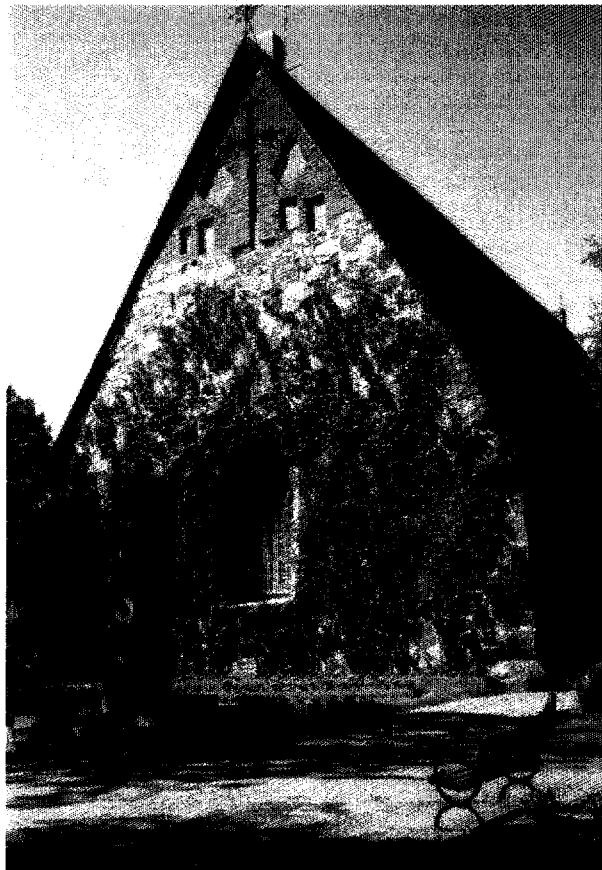
Valokuvat Maija-Leena Autio, ellei toisin mainita.

1. Lammin kirkon länsipääty.
2. Kirkon itäpääty.
3. Kirkon asehuoneen pääty eteläseinässä.
4. Kirkon sakastin pääty pohjoisseinässä.
5. Kirkon interiööri vuoden 1890 korjauksen jälkeen. Kuva: MVKa.
6. Kirkko vuoden 1918 palon jälkeen. Kuva: Alarik Tavaststjärna, MVKa.
7. Kirkon seinästä löytynyt holvin kaava. Kuva: Alarik Tavaststjärna, MVKa.
8. Lammin kirkon tapuli.
9. Kirkon oletettu pohjakaava eri aikoina. Elävä kirkkorakennus, aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa, 1999, 24-25.
10. Usko Nyströmin suunnitelma Lammin kirkon uusinteluksi. Pohjapiirros. LSka, Lammin kirkko, III H ba 1.
11. Usko Nyströmin suunnitelma Lammin kirkon uusinteluksi. Julkisivu etelään. LSka, Lammin kirkko, III H ba 1.
12. Lammin kirkon julkisivu etelään, pohjoiseen, itään ja länteen. Elävä kirkkorakennus, aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa, 1999, 30-31.
13. Lammin kirkon pohjapiirros, leikkauspiirros parvikerroksesta, pituusleikkaus, leikkauspiirrokset urkuparvea kohti ja kuoria kohti. Elävä kirkkorakennus, aika ja ajankohtaisuus restauroinnissa, 1999, 28-29.
14. Usko Nyströmin betonikirkkoharjoitelma. Arkitekten IV/1917.
15. Lammin kirkon kuori.
16. Kirkon urkuparvi.
17. Yksi kirkon kupoleista.
18. Asehuoneen ovia vastapäätä oleva syvennys kirkon pohjoisseinässä.
19. Kirkon alttariseinä.

20. Yksityiskohta kupoliin johtavista ruoteista.
21. Yksityiskohta kaaren koristemaalauksesta.
22. Saarnatuoli.
23. Sakastin holvaus.
24. Sakastin ikkuna pohjoiseen.
25. Yksi sakastin kulmakonsoleista.
26. Alttarikaapin keskimmäinen osa. Pyhä ehtoollinen.
27. Alttarikaapin vasemmanpuoleinen osa. Ristinkanto.
28. Alttarikaapin oikeanpuoleinen osa. Ristiltäotto.
29. Kuori-ikkunan edessä oleva krusifiksi.
30. Yksityiskohta kuorin seinämaalauksista.

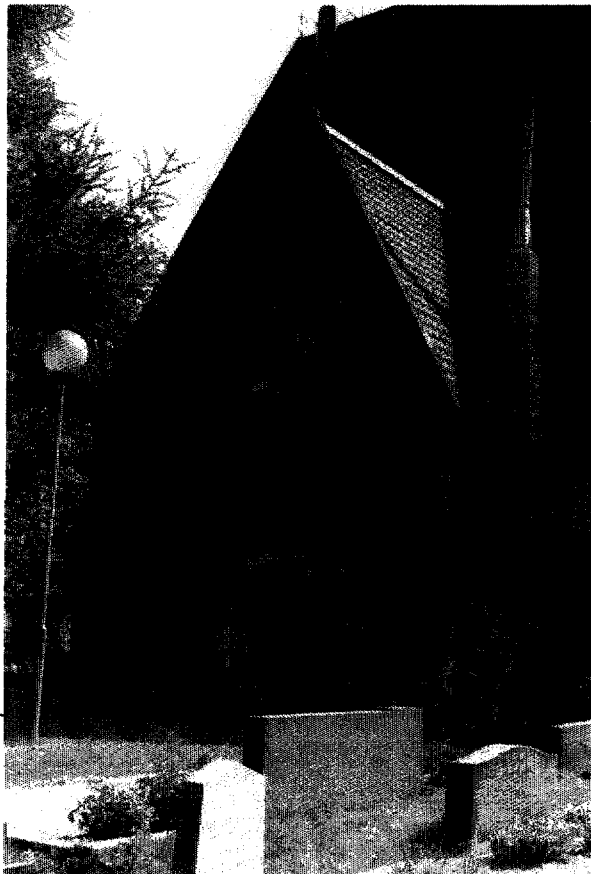
Kuva 1.

Kuva 2.

Kuva 3.

Kuva 4.

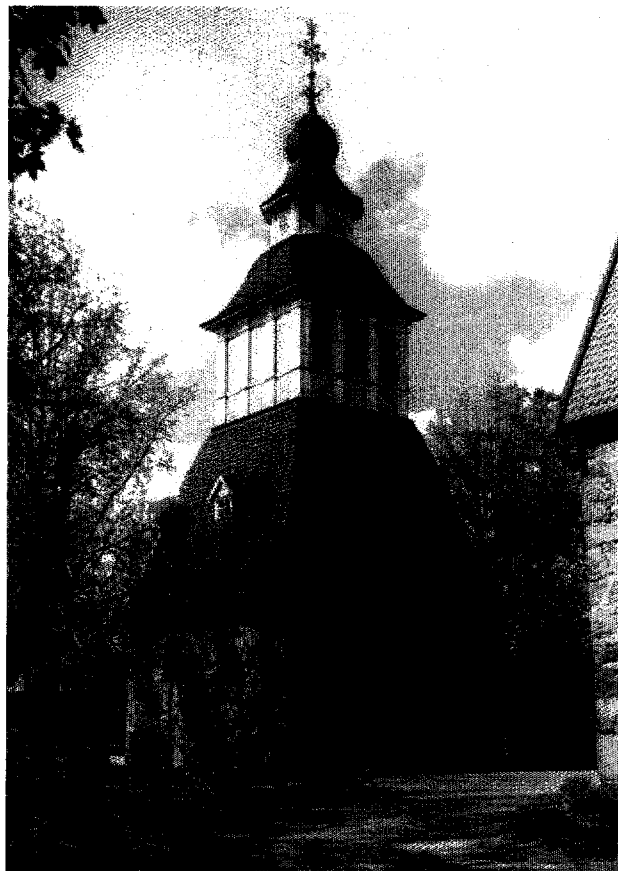
Kuva 5.

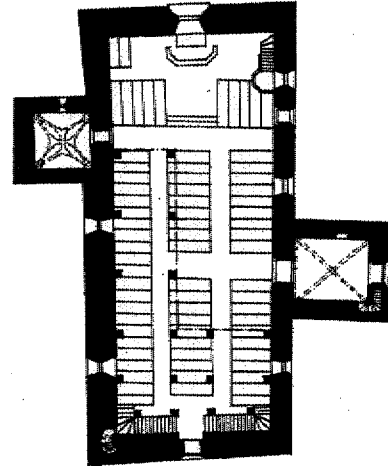
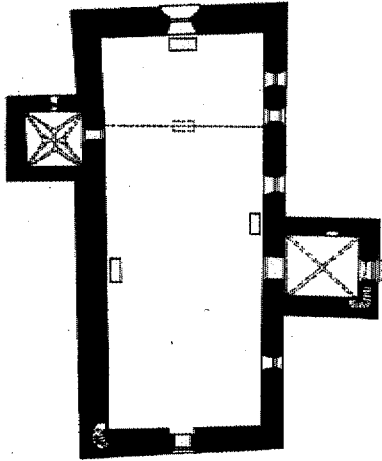
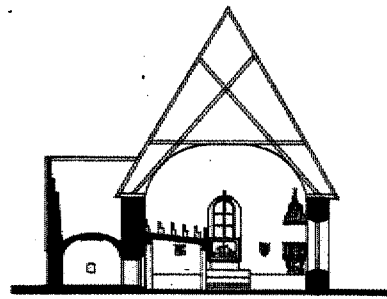
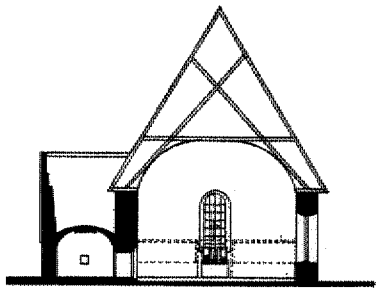
Kuva 6.

Kuva 7.

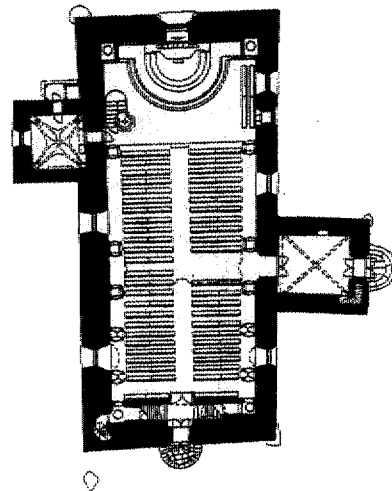
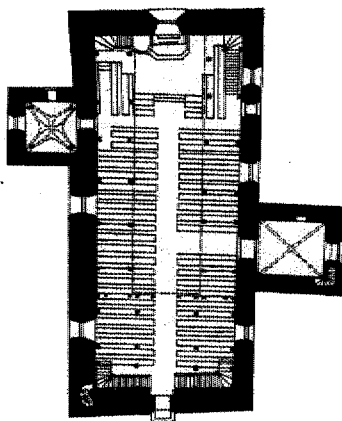
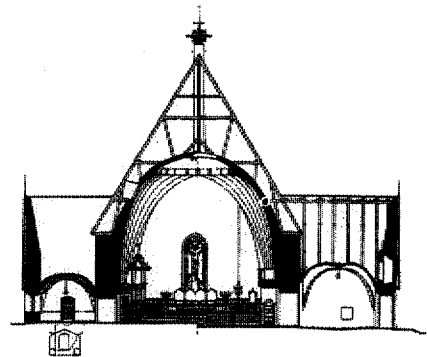
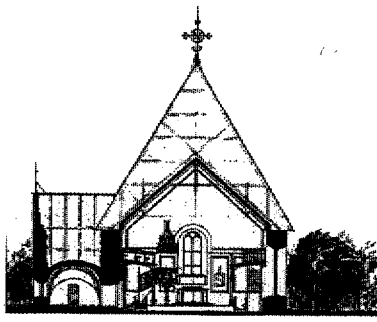

Kuva 8.

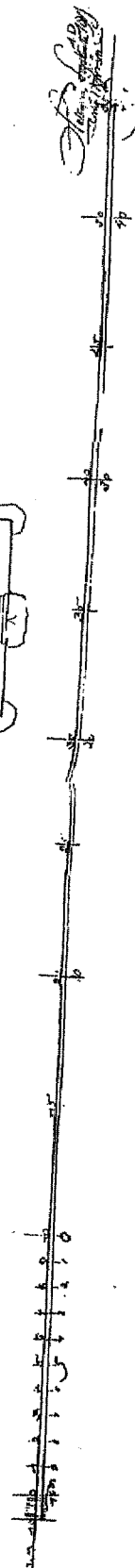
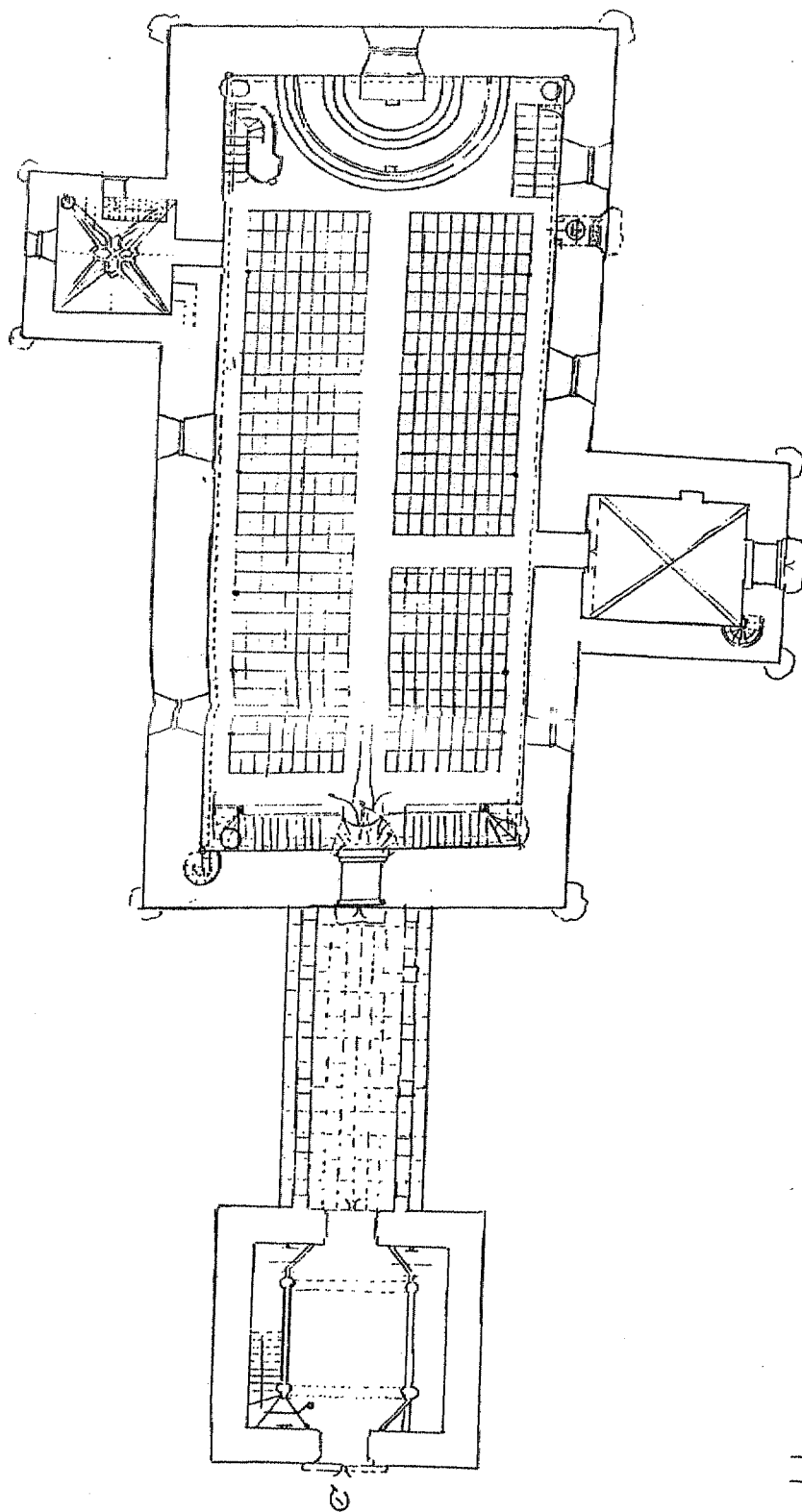
1500- JA 1600-LUVUT

1700- JA 1800-LUVUT

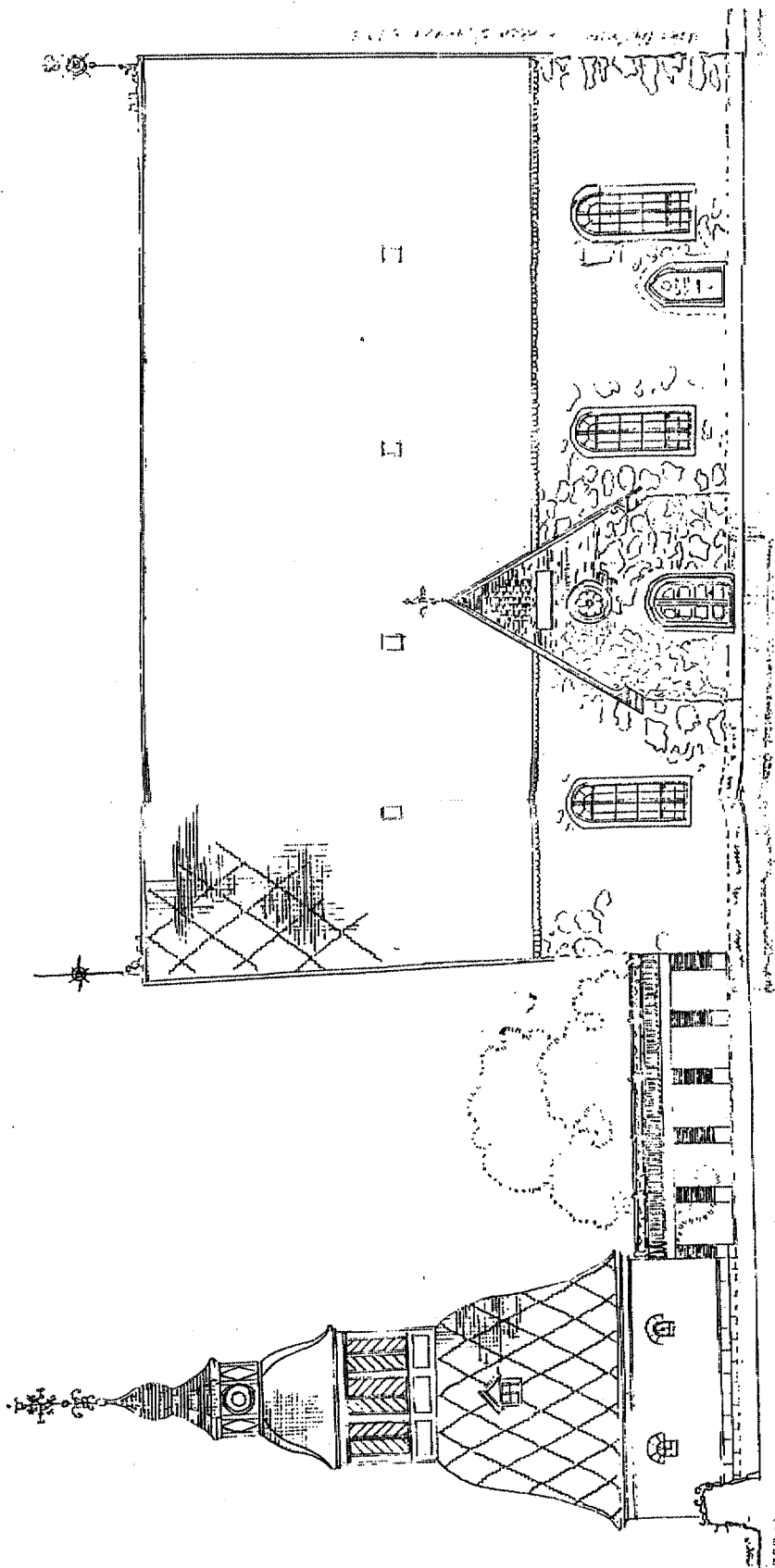

1890 – 1918

1920 - Kuva 9.

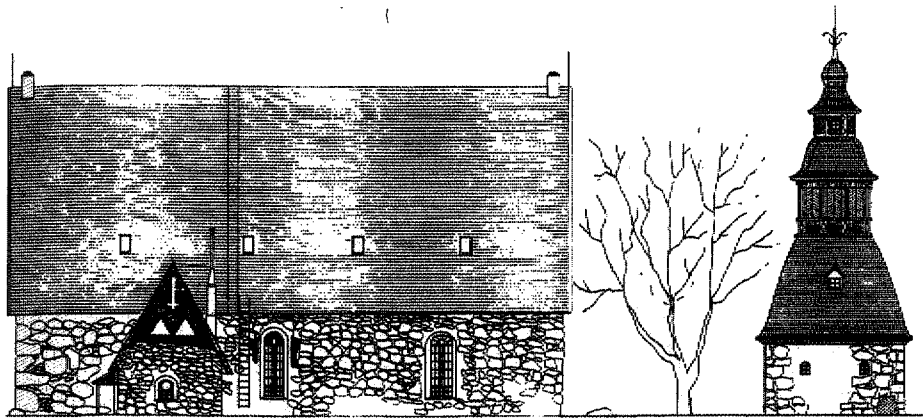
Kuva 10.

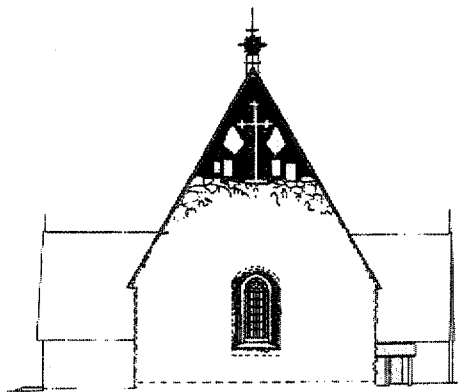
Kuva 11.

JULKISIVU ETELÄÄN

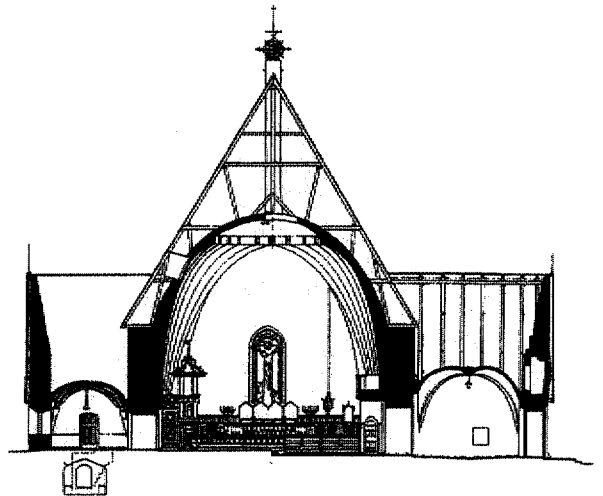
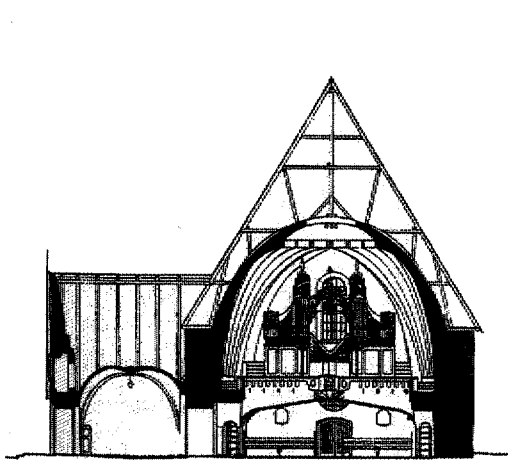
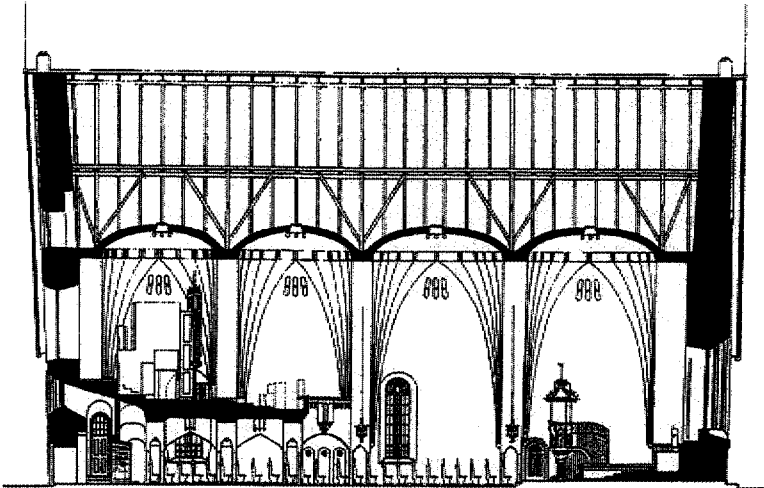
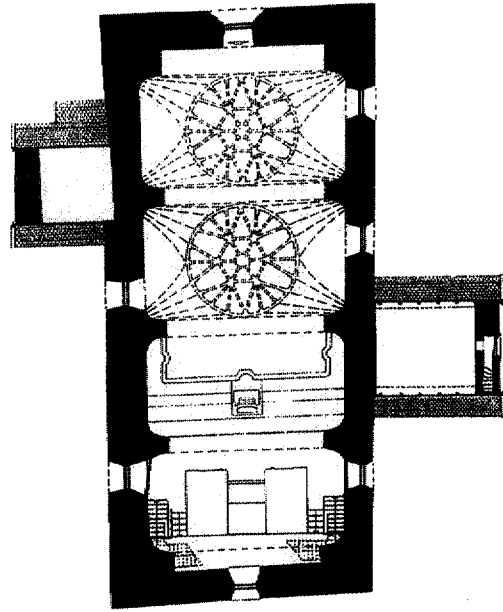
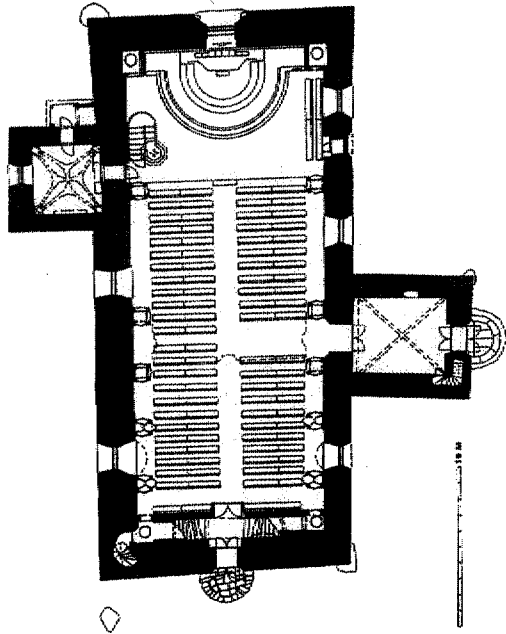
JULKISIVU POHJOISEEN

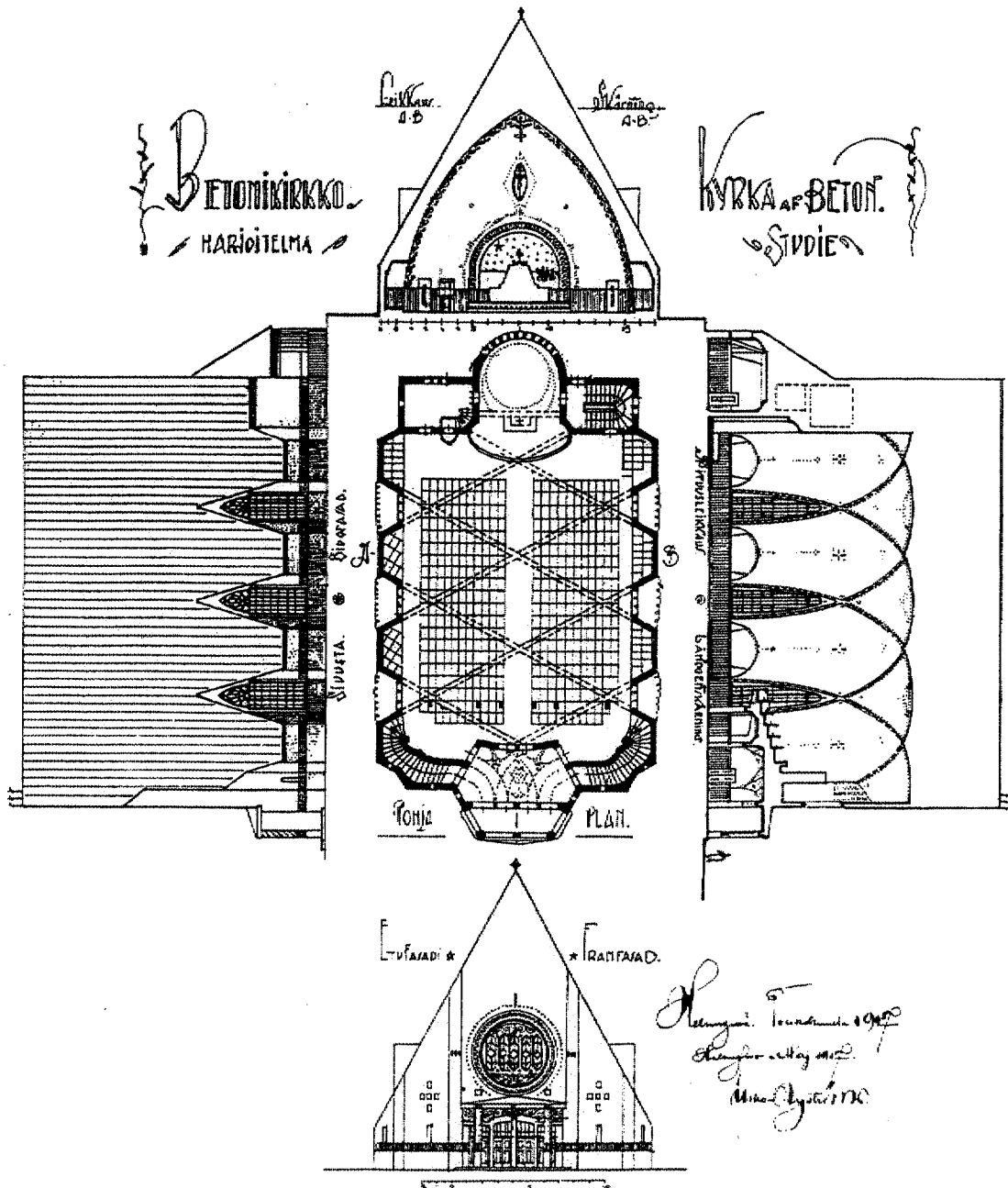
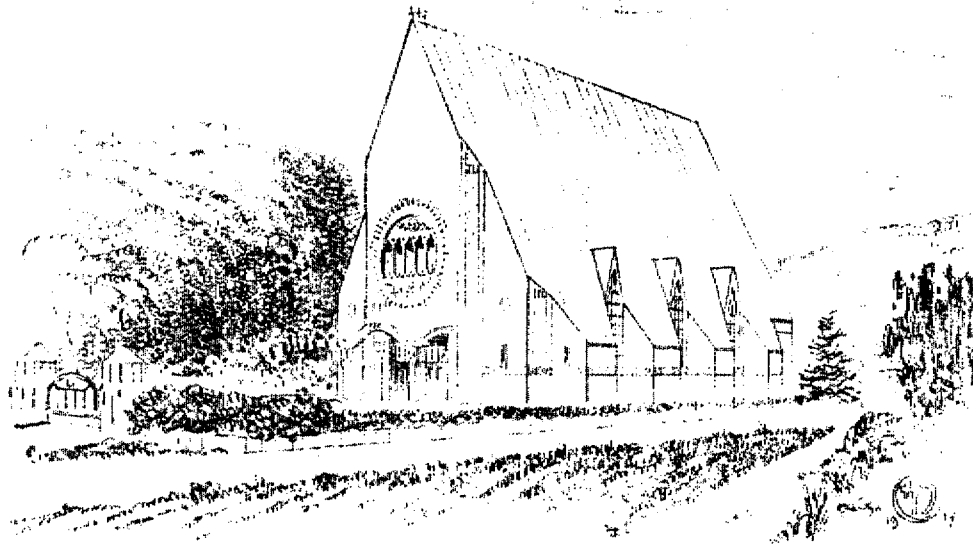
ITÄPÄÄTY

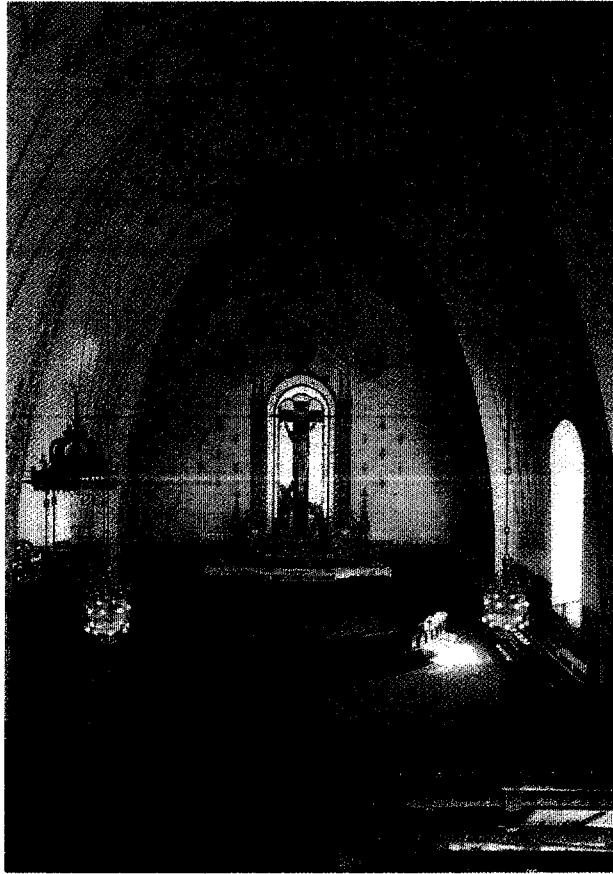
LÄNSIPÄÄTY

Kuva 13.

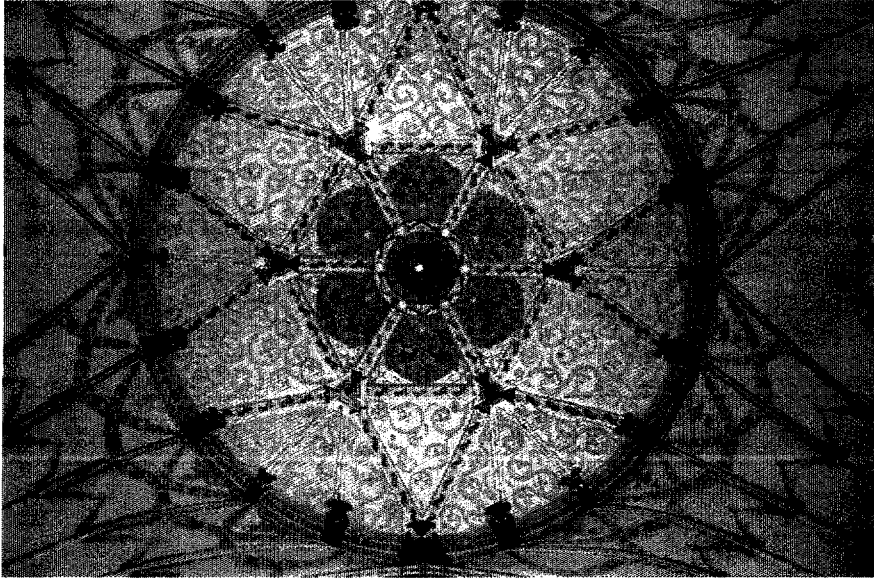
Kuva 14.

Kuva 15.

Kuva 16.

Kuva 17.

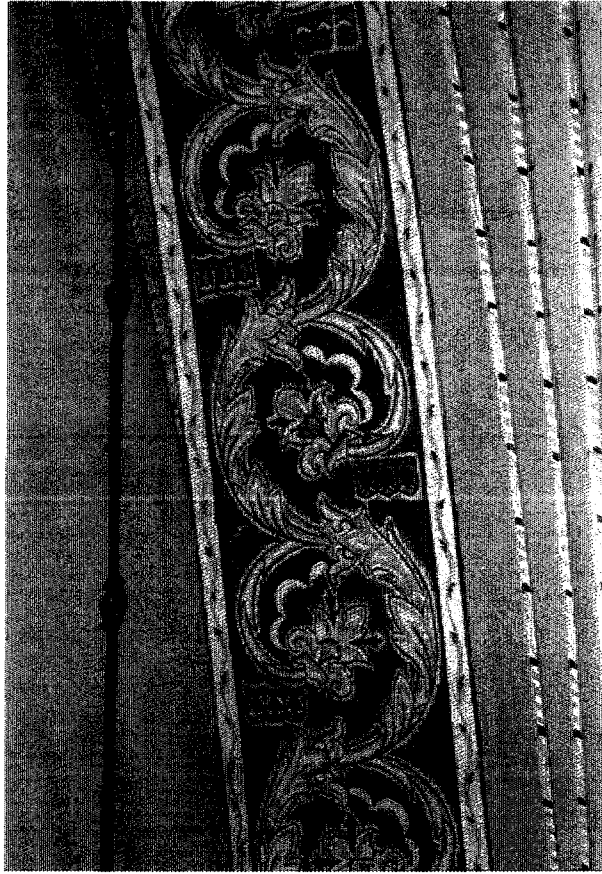
Kuva 18.

Kuva 19.

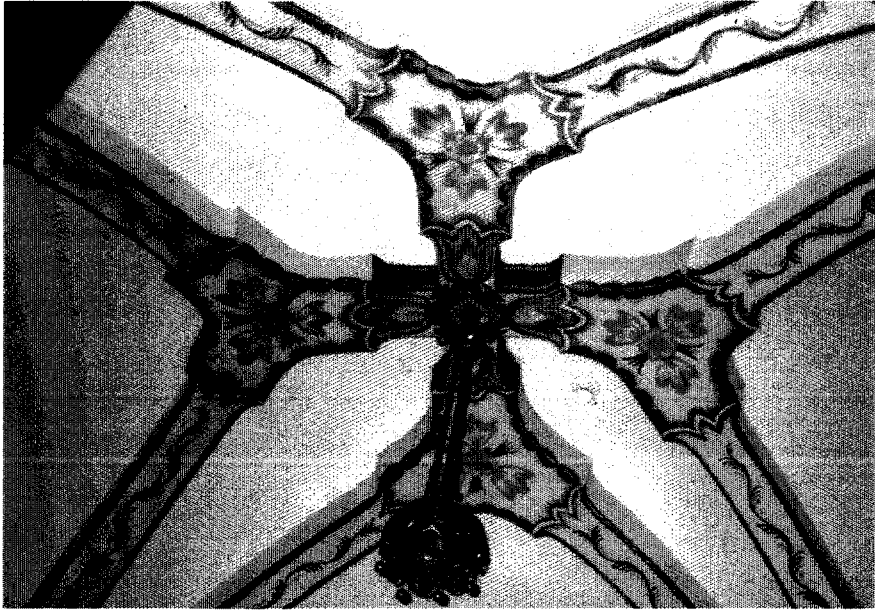
Kuva 20.

Kuva 21.

Kuva 22.

Kuva 23.

Kuva 24.

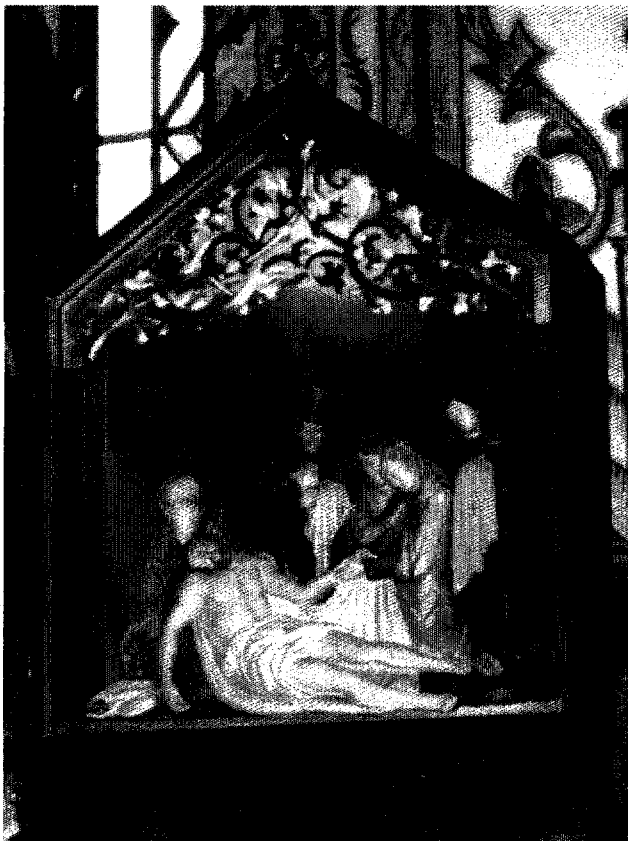
Kuva 25.

Kuva 26.

Kuva 27.

Kuva 28.

Kuva 29.

Kuva 30.